

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Anu Rae

Meditšiinilised nõuanded „Lühhikeses õppetuses”

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Marten Seppel, PhD

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Meditsiiniõpetuse jõudmine Põltsamaale.....	9
1.1. Peter Ernst Wilde.....	9
1.2 Põltsamaa trükikoda.....	10
1.3 „Lühhike õppetud”.....	11
1.4 Meditsiinilised ajakirjad 18. sajandil.....	15
2. Nakkushaigused.....	18
2.1 Humoraalpatoloogia.....	18
2.2 Arusaam nakkushaigustest.....	20
2.3 Katk.....	21
2.4 Süüfilis.....	22
2.5 Rõuged.....	22
2.6 Marutõbi.....	25
2.7 Tüüfused.....	26
2.8 Düsenteeria.....	27
2.9 Malaaria.....	28
2.10 Teised nakkushaigused.....	29
3. Tervisehäädad.....	30
3.1 Valud.....	30
3.2 Välispidiselt ravitavad häädad.....	30
3.3 Sünnitus.....	31
3.4 Silmahaigused.....	32
4. Ravimid.....	34
4.1 Apteegiravimid.....	35
4.2 Mõisast saadud ravimid.....	38
4.3 Majapidamisest ja metsast saadud ravimid.....	39
Kokkuvõte	42
Summary.....	44
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	46

Sissejuhatus

Põhjasõja tulemusel läksid Läänemere provintsid Vene riigi koosseisu. Endiselt jätkusid kultuurikontaktid läänepoolse Euroopaga ning eriti tihenesid sidemed saksa kultuuriruumiga.¹ Balti provintsid olid keisririigi pealinna üheks kanaliks Kesk-Euroopaga suhtlemisel. Kultuuriliselt moodustasid Eesti- ja Liivimaa koos Poolale kuulunud Kuramaaga ühtse terviku.² Balti kubermangude kultuurikeskuseks oli Riia, mille mõjukust aitas alal hoida selle kaubanduslik tähtsus. Tallinna olulisus jäi tagasihoidlikumaks. 18. sajandile omapäraseks nähtuseks oli Põltsamaa õitseng.³

Valgustust peetakse olulisimaks vaimseks liikumiseks Euroopas pärast reformatsiooni. Muutunud maailmapildi järgi hakati üha enam hindama inimhõimust ja arutlemisvõimet. Tekkis arusaam, mille järgi inimene peab ise mõtlema ja ei tohi olla kinni vanades tõekspidamistes. Sellega kaasnes usk, et mõistuse abil suudetakse maailma ümber korraldada ja parandada.⁴

Nagu võib oletada, oli Balti valgustus tugevalt seotud Saksamaaga, kust saadi impulsse, eeskju ja mudeleid. Enamus balti valgustajaid olid Saksamaa ülikoolides valgustusega põhjalikult tutvunud, olenemata sellest, kas tegemist oli kohalike baltisakslastega või Saksamaalt sisserännanutega. Balti rahvavalgustuse tekkimise oluliseks eelduseks oli ülemkihi arusaam, et mitterakslased on arenguvõimelised ja nende kehva olukorda on võimalik muuta. Thomas Taterka sõnul lähenes siinne rahvavalgustus oma sihtgrupile patriarhaalse üleoleva armulikkusega. Nii saksakeelne valgustus haritlaste seas kui ka vertikaalne rahvavalgustus talurahva keeltes said siinmail alguse peaaegu samal ajal, sellal kui paljudes teistes Euroopa piirkondades oli nihe kuni aastakümnete pikkune.⁵

Kohalikud maarahvakeelsed rahvavalgustuslikud teosed tuginesid peamiselt saksa kirjandusele ning olid loodud Saksamaalt pärit rahvavalgustuse postulaatide ja eeskujude järgi, kuid neid kohandati osaliselt ka siinsetele oludele vastavaks. Saksa ja balti valgustajate suhtumine talupoega oli sarnane.⁶ Võitlus alkoholismi ja ebaususe vastu oli üks rahvavalgustuse tunnuseid.⁷

¹ Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Toim. Sulev Vahre, Mati Laur. Tartu. 2003. Lk 214.

² Mati Laur. Baltikum kui kultuuriruum 18. sajandil. // Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. Kerte Kaju. Tartu. 2014. Lk 7, 9.

³ Laur. Baltikum kui kultuuriruum. Lk 11–14.

⁴ Eesti ajalugu IV. Lk 238.

⁵ Thomas Taterka. Lätlastele ja eestlastele suuantud saksa rahvavalgustuse põhikooni Vene Läänemere-provintsidest Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). // Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. Kerte Kaju. Tartu. 2014. Lk 22–26.

⁶ Indrek Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Tartu. 2011. Lk 22.

⁷ Taterka. Rahvavalgustus. Lk 51.

18. sajandi lõpuks oli talurahva lugemisoskus Liivimaal üle 50%, Eestimaal mõnevõrra väiksem. Samas hõlmas see enamasti vaid päheõpitud katekismuseteksti etteütlemist. Rahvahariduse parandamisele andis panuse näiteks pietismi levik. Oluliseks probleemiks oli aga koolmeistrite puudus – olemasolevate teadmised olid kesised, nii mõnedki ei osanud kirjutada ega arvutada. Murekohaks oli ka talurahva tõrksus laste koolisaatmisel, kuna koolikohustust nähti kui täiendavat koormat.⁸

Historiograafia

Enne 20. sajandi teist poolt oli meditsiiniajalugu käsitletud positiivses valguses – suurte arstide suured ideed, mis on progresseeruvalt haiguste ravimise efektiivsemaks muutnud. Selline vaade oli ka tihtilugu põhjendatud, kuna meditsiin tõepoolest oli 20. sajandi keskpaigaks läbinud tõelise progressi. Niisugust vaadet aitas lisaks luua asjaolu, et meditsiiniajaloost kirjutasid peamiselt arstid. Pöördeks meditsiiniajaloo historiograafias võib lugeda 20. sajandi keskpaiku toimunud George Roseni üleskutset uurida meditsiini sotsiaalsetest oludest lähtuvalt. Roseni arvates muutub sel juhul meditsiiniajalugu inimühiskonna ajalooks, kus vaadeldakse, kuidas on püütud haigustega toime tulla.⁹ Mary Lindemann on välja toonud, et suur osa meditsiiniajaloost keskendub Lääne-Euroopale ning eriti Inglismaale.¹⁰

Meditsiiniajalugu on Eestis pigem vähe uuritud. Enim on kohaliku meditsiiniajaloo tegelenud Heino Gustavson, kes on uurinud meditsiini Tallinnas, apteeke ning tervishoidu erinevates maakondades.¹¹ Lemming Rootsmäe on teinud ülevaate nakkushaigustest Eestis 1711–1850, mida on ka antud uurimuses kasutatud.¹² Eestikeelse kokkuvõtva käsitluse arstiteaduse ajaloost on kirjutanud Margareete Otter. Renata Sõukand ja Raivo Kalle uurivad rahvameditsiini 19. sajandi teisel poolel kogutud rahvaluule põhjal. Meditsiiniajalooa tänapäeval tegeleb samuti veel ka Ken Kalling. Eestis näib olevat suurem rõhuasetus 19. sajandi ja 20. sajandi meditsiiniajalool, mis on ka põhjendatud, kuna ülikool taasavati alles 1802. aastal.

„Lühhikest õppetust” on siiani uuritud lingvistilisest, keeleajaloolisest, ajakirjanduslikust ja rahvalalgatuslikust aspektist. Vanemad eestikeelsed käsitlused panevad rõhuasetuse

⁸ Eesti ajalugu IV. Lk 259–260, 262.

⁹ Gert Brieger. The Historiography of Medicine. // Companion Encyclopedia of the History of Medicine. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and Roy Porter. London and New York. 2006. Lk 24–25.

¹⁰ Mary Lindemann. Medicine and Society in Early Modern Europe. Cambridge. 1999. Lk 4.

¹¹ Heino Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn. 1969.

¹² Lemming Rootsmäe. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711-1850. Tallinn. 1987.

Põltsamaa trükikojale. Nii on „Lühhike õppetust” käsitlust leidnud Arnold Sumbergi artiklis „Põltsamaa trükikoda 1766–89 ja seal trükitud tööd”.¹³ Üks varasemaid „Lühhikest õppetust” äramainivaid eestikeelseid tekste on 1887. aastal „Postimehes” ilmunud artikkel „Põltsamaa trükikoda”¹⁴, mis on tõlgitud Arnold Christian Theodor Hasselblatti¹⁵ artiklist 1885. aasta Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatust. Eduard Laugaste¹⁶ teeb ülevaate Wildest, Hupelist ja „Lühhikesest õppetusest”. Keelelisest küljest on „Lühhikest õppetust” uurinud Anne Lill¹⁷ ja Aino Valmet¹⁸.

Enim on „Lühhikest õppetust” uurinud Juhan Peegel, kes on seda vaadeldnud kui esimest ajakirja.¹⁹ Esimese ajakirjana on „Lühhikest õppetust” käsitlenud ka Heinrich Helm²⁰ ja Leho Lumiste²¹. Lisaks on „Lühhikesest õppetusest” ära maininud paljud rahvavalgustust ja sotsiaalajalugu käsitlevad uurimused. Peamisteks uurijateks on Roger Bartlett²² ning Irene ja Heinz Ischreyt²³. Ühe väheseid „Lühhikesest õppetusest” meditsiiniajaloolisi käsitlusi kirjutas Herbert Normann²⁴, kes on aga ajakirja suuresti refereerinud ning analüüs jääb pigem kesiseks. Meditsiinilises kontekstis ja teaduslikult, kuid pigem põgusalt on „Lühhikest õppetust” uurinud Riin Alatalu²⁵. Wilde tegevust arstina on lühidalt vaadeldud Viktor Kalnin.²⁶

¹³ Arnold Sumberg. Põltsamaa trükikoda 1766–89 ja seal trükitud tööd. / Eesti Kirjandus. 1935. Lk 24–34, 126–133, 167–176.

¹⁴ Johannes Parw. Põltsamaa trükikoda. / Postimees. 14. november. 1887. Lk 3

¹⁵ Arnold Christian Theodor Hasselblatt. Die Buchdruckerei in Oberpahlen. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu. 1885. Lk 70–75.

¹⁶ Eduard Laugaste. Eestikeelse perioodika 190-aastaseks saamise puhul. / Looming. 1956. 11. Lk 1647–1652

¹⁷ Anne Lill. Võõrast päritolu meditsiiniterminid vanemas eesti kirjakeeles. / Keel ja Kirjandus. 1984. 10. Lk 614–621.

¹⁸ Aino Valmet. „Lühhike õppetust” keelelisest küljest. / Keel ja Kirjandus. 1966. 11. Lk 683–688.

¹⁹ Juhan Peegel. Eesti ajakirjanduse algus (1766–1857). Tallinn. 1966; Läbi kahe sajandi. Koost. Juhan Peegel. Tallinn. 1971; Juhan Peegel. Veel Peter Ernst Wildest ja tema ajakirjast „Lühhike õppetust”. / Keel ja Kirjandus. 1975. 7. Lk 412–418.

²⁰ Heinrich Helm. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Tartu. 1936.

²¹ Leho Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm. 1977.

²² Roger Bartlett. German Popular Enlightenment in the Russian Empire: Peter Ernst Wilde and Chatarine II. / The Slavonic and East European Review. 2006. 84. Lk 256–278; Roger Bartlett. Peter Ernst Wilde (1732–1785). Ein deutscher Volksaufklärer in estnischen Dorf. / “Der Fremde im Dorf”. Überlegungen zum Eigenen und zum Fremden in der Geschichte. Rex Rexheuser zum 65. Geburtstag. Lüneburg. 1998. Lk 21–42.

²³ Irene Ischreyt, Heinz Ischreyt. Der Arzt als Lehrer. Populärmedizinische Publizistik in Liv-, Est- und Kurland als Beitrag zur volkstümlichen Aufklärung im 18. Jahrhundert. Lüneburg. 1990.

²⁴ Herbert Normann. Esimesest arstlik-tervishoiulisest ajakirjast. / Eesti Kirjandus 1926. 12. Lk 614–629.

²⁵ Riin Alatalu. Meditsiinilise mõtte areng Eestis 19. sajandil eestikeelse kalendrikirjanduse näitel. Diplomitöö. Tartu. 1992.

²⁶ Viktor Kalnin. Peter Ernst Wilde (1732–1785). // Eesti arstiteaduse ajaloost. Koost. Viktor Kalnin. Tartu. 1996. Lk 7–11.

Uurimisküsimus

„Lühhikese õppetuses” väljatoodud sotsiaalsed probleemid on saanud rohkem tähelepanu kui arstlikud nõuanded²⁷ ning meditsiiniajalooliselt on senised uurimused ajakirja kohta jäänud pigem kesiseks vaatamata sellele, et trükis on eelkõige siiski tervishoiualane. Antud töös on tähelepanu all ajakirjas nimetatud terivseprobleemid ja ravimid. Käesoleva uurimistöö eesmärgiks on otsida kinnitust kolmele hüpoteesile. Esiteks sobitusid Wilde soovitusel hästi 18. sajandi kaasaegsete meditsiiniteooriate ja -autoritega ning ajakirjas käsitletavat haigust olid oma aja kontekstis põhjendatud. Teiseks oli "Lühhikese õppetuse" näol tegemist meditsiiniliselt vähe innovaatilise, kuid rahvavalgustuslikult uuendusliku trükisega. Kolmandaks olid ajakirjas esitatud ravimid talurahvale suuremalt osalt kättesaadavad.

Allikad

Käesoleva töö peamiseks allikaks on Põltsamaa arsti ja apteekri Peter Ernst Wilde kirjutatud ning Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli eesti keelde tõlgitud aastatel 1766–1767 perioodiliselt ilmunud väljaanne „Lühhike õppetud mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi inimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto, et se kellel tarwis on, woib moista, kuidas temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures. Selle kõrwas on weel muud head nouud, õppetussed ning maenitsussed leida, keik meie Eesti ma rahwa kassuks ning siggidusseks üllespantud”. Lihtsuse huvides on 59-sõnalist trükist nimetatud „Lühhikeseks õppetuseks”. Uurimuses on kasutatud Juhan Peegeli toimetatud ja 1976. aastal ilmunud faksiimiletrükki. Oma ajakirjas „Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft” viitab Wilde asjaolule, et on kirjutanud kirju nii eesti kui ka läti keeles, mille on Hupel eesti keelde tõlkinud.²⁸ „Lühhikese õppetuse” näol oli tegemist esimese meditsiinilise ajakirjaga Vene impeeriumis. Kuigi Wilde andis 1765. aastal välja meditsiiniajakirja Miitavis, kuulus Kuramaa kuni 1795. aastal toimunud kolmanda Poola jagamiseni Rzeczpospolita koosseisu, misjärel liideti Kuramaa Vene keisririigi aladega. Seetõttu ei saa täielikult nõustuda Roger Bartletti väitega, et Miitavis ilmunud "Der Landarzt" oli esimene tervishoiualane ajakiri Vene riigis.²⁹

²⁷ Sotsiaalseid probleeme on pikemalt lahti kirjutanud näiteks Peegel, rahvavalgustuslikust aspektist on kirjutanud Ischreyt'id, Bartlett ja Eesti ajalugu IV.

²⁸ Peter Ernst Wilde. Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft. Põltsamaa. 2. trükk 1782. Eessõna.

²⁹ Roger P. Bartlett. Russia in the Eighteenth-Century European Adoption of Inoculation for Smallpox. // Russia

Senine ajalookirjutus on „Lühhikest õppetust” nimetanud ajakirjaks. Ajakirja saab defineerida kui pikema ajavahemiku järel ilmuvat kindla teemaderingi või käsitluslaadiga perioodikaväljaannet. Kindlasti pole tegemist ajalehega, sest see ei sisalda uudiseid. Friedrich Konrad Gadebusch³⁰ ja Hartwig Ludwig Christian Bacmeister³¹ nimetavad „Lühhikest õppetust” nädalakirjaks (*Wochenschrift*). Normann nimetab seda „arstlik-tervishoiuliseks ajakirjaks”.³² Sumberg ütleb selle kohta „nädalaleht ehk -kiri”.³³ Wilde ise nimetab seda „Lühhikeses õppetuses” mitmeid kordi „kirjaks”, aga ühe korra ka „raamatuks”³⁴ ning oma ajakirjas „Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft”³⁵ ütleb ta selle kohta „lehed” (*Blätter*). Wilde manitses ja õpetas trükise kaudu talurahvast, kuna ta pühendas lisaks ravimisele suure hulga ridu ebausude ja liigjoomise vastu võitlemiseks. Käesolevas uurimuses on traditsiooni jätkates „Lühhikest õppetust” nimetatud ajakirjaks, kuna nädalakirja definitsioon on iga nädal ilmuv ajakiri.

Antud töös on võrdluse eesmärgil kasutatud teisi kaasaegseid meditsiinilisi trükiseid. Peamiseks on Samuel Auguste Tissot prantsusekeelse teose „Avis au peuple sur sa santé” (1761) inglisekeelne tõlge „Advice to the People in General with Regard to their Health” (1765). Kuna on alust arvata, et Wilde on mõjutusi saanud Leydeni koolkonna arstide töödest³⁶, on võrdluseks lisaks kasutatud ka Herman Boerhaave 1709. aastal ilmunud teose „Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis” inglisekeelset tõlget „Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases” (1715). Samuti on kasutatud Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806) tõlgitud ja kohandatud 1790. aastal avaldatud trükist „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat”.

„Lühhikese õppetuse” analüüsi raskendab asjaolu, et Wilde kirjutas saksa keeles. Eestikeelse tõlke tegi Hupel, kellel puudus lapsepõlvest eesti keelega kokkupuude, nagu paljudel baltisakslastel ning ta oli tõlkimise hetkeks eesti keelealal viibinud umbes kuus aastat. Hupel toetus peamiselt Anton thor Helle piiblitõlkele. Hupeli tööd raskendas eestikeelsete ilmalike tekstide vähesus ning eestikeelse meditsiinilise terminoloogia puudumine. Seega ilmaliku sisuga, seal hulgas ka meditsiinitermineid käsitlevate tekstide

and the World of the Eighteenth Century. Ed. By Roger Bartlett, Anthony G. Cross, and Karen Rasmussen. Columbus. 1988. Lk 205.

³⁰ Friedrich Konrad Gadebusch. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Dritter Theil. Riia. 1777. Lk 303.

³¹ Hartwig Ludwig Christian Bacmeister. Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Zustandes in Russland. 1. köide. 1. osa. St Peterburg, Riia, Leipzig. 1772. Lk 570.

³² Normann. Esimesest arstlik-tervishoiulisest ajakirjast. Lk 614.

³³ Sumberg. Põltsamaa trükikoda. Lk 128.

³⁴ Lühhike õppetust. Nr 3. Lk 6. Nr 31. Lk 119, 120.

³⁵ Wilde. Liefländische Abhandlungen. Lk 4.

³⁶ Kalnin. Wilde. Lk 10.

kohta traditsioonid puudusid.³⁷ Vanemas kirjakeeles olevaid meditsiinitermineid uurinud Anne Lill on jaganud meditsiinisõnavara kaheks: enne ja pärast erialatekstide ilmumist. Esimeseks erialatekstiks ongi „Lühhike õppetud“. Enne 1766. aastat kasutusel olnud terminite kohta ütleb Lill, et on püütud anda saksa või ladina sõnale tolle aja kõnekeelest pärit vaste.³⁸

Meetod

„Lühhikese õppetuse“ analüüsi meetoditeks on allikakriitika ja võrdlus kaasaegsete allikatega. Lisaks moodustab olulise meetodist kontentanalüüs. Kontentanalüüsi eesmärk on teada saada, millistele teemadele pöörab Wilde enim tähelepanu.

„Kontentanalüüs on peamiselt sotsiaalteadustes kasutatud uurimismeetod, mille eesmärk on kommunikatsiooni eksplitsiitse sisu objektiivne, süstemaatiline ja kvantitatiivne kirjeldamine.“ Selle käigus analüüsitakse konkreetselt määratletud teksti sisu kindlate reeglite järgi. Kontentanalüüsi tulemuseks on kodeerimise käigus saadud kodeeritud ühikute esinemissagedused.³⁹

Kodeerimisel loendati teematõstatusi. Kui ühest või kahest teemast on terve number, siis loetletakse antud teema ühena. Näiteks kui 35. number räägib vaid rõugetest, on rõuged kodeeritud ühe korrana. Loetletud on nii haiguste nimetusi kui ka üksikuid sümptomeid, välja arvatud juhul, kui sümptomite loetelu on esitatud haiguse kirjeldamiseks. Kui on viidatud ühes eelnevas numbris kirjeldatud retseptile, loetakse antud numbris nimetatud ravimit, mitte eelnevas numbris kirjeldatud kogu retsepti. Näiteks 8. numbris soovib Wilde juua eelnevalt kirjeldatud odrajoogi ning antud numbri alla kategoriseeritakse vaid oder. Haiguste üldine mainimine või halva enesetunde nimetamine kodeerimise alla ei kuulu. Samuti ei loetleta sümptomiteks keha puhastamisega või üldise heaoluga seotud nimetusi, näiteks paks veri. Kui taimest tuleb kasutada mitut erinevat osa, näiteks õisi ja lehti, loetletakse see ühena. Sotsiaalsete probleemide kategoriseerimine toimus tähendusest lähtuvalt. Ravimite kodeerimisel on aluseks võetud see, kas talupojal tuli koostisosa eest mingil moel tasuda või oli see saadaval tasuta ehk kohalikust loodusest või kodumajapidamisest. Tasulise ja tasuta ravimi koostisosa eristamise eesmärgiks on analüüsida, mil määral võis trükise lugejaskond neile tutvustatud ravimeid endale lubada.

³⁷ Valmet. „Lühhike õppetud“ keelelisest küljest. Lk 683.

³⁸ Lill. Võõrast päritolu meditsiiniterminid vanemas eesti kirjakeeles. Lk 614.

³⁹ Veronika Kalmus. Standardiseeritud kontentanalüüs. Tartu Ülikool. Külastusaeg 11.05.2017.
<http://samm.ut.ee/kontentanalyyys>

1. Meditsiiniõpetuse jõudmine Põltsamaale

1.1. Peter Ernst Wilde

Üks peamine kaasaegne allikas Peter Ernst Wilde eluloo kohta pärineb Friedrich Konrad Gadebuschi (1719–1788) koostatud teosest „Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung” (1777). Seal on ära toodud isikute biograafiad, aga ka poliitiliste publikatsioonide, kirikukorralduste, ajalehtede jm andmed.⁴⁰ Kuna Gadebusch toetus oma kaasaegsete elulugude kirjutamisel nende endi käest saadud kirjadele⁴¹, võib oletada, et ka Wilde elulugu põhineb tema enda käest saadud infol. Wilde sündis 24. augustil 1732. aastal Taga-Pommeris Wodike külas mõisniku pojana. Esmalt õppis Wilde teoloogiat ja pärast seda õigusteadust. Juuraõpingute ajal, 1751. aastal, haigestus Wilde rõugetesse, misjärel astus ta Königsbergi ülikooli arstiteadust õppima. 12 aasta jooksul leidis Wilde teenistust koduõpetaja ja arstina. 1765. aastal sai Wilde doktorikraadi Greifswaldi ülikoolist.⁴² Dissertatsiooni ülikooli arhiivist leitud pole. Seejärel asus Wilde Kuramaale. Siiani ei ole selgunud, miks Wilde otsustas Baltikumi tulla. Mitavis hakkas Wilde välja andma ajakirja „Der Landarzt” (1765–1766).⁴³

Põltsamaa lossihärra Woldemar Johann von Lauw (1712–1786) kutsus Wilde enda teenistusse. Wilde initsiatiivil rajati Põltsamaale maa-apteek, mis kasutas peamiselt kohalikke taimi.⁴⁴ Wilde Põltsamaale minemine langes kokku selle majandusliku ja kultuurilise õitsenguga. Lauw arendas alates sajandi keskpaigast kohalikku tööstust, rajades näiteks vasekoja, tarklusevabriku ja parkimistöökodasid. Teises maailmasõjas hävinud Vana-Põltsamaa lossis oli märkimisväärne raamatu- ja kunstikogu, Lauw palkas muusikuid ja näitetrupi, kuid vahest tähelepanuväärseim kultuuriline tähtsus oli Kuningamäele rajatud trükikojal. Seni olid Eesti- ja Liivimaal ainsad trükikojad Tallinnas ja Riias.⁴⁵

Roger Bartletti järgi jäid Wilde tegusamad aastad 1760.–1770. aastatesse.⁴⁶ Elu viimasel kümnendil oli Wilde koduõpetaja ning 1785. aasta märtsis sai ta loa arstipraktikaks Vene riigis.⁴⁷ Wilde suri 17. detsembril 1785. aastal.⁴⁸

⁴⁰ Indrek Jürjo. Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). EEVA (Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu). Külastusaeg 24.04.2017. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=19>

⁴¹ Christina Kupffer. Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). Gesichte als Gedächtnis im Zeitalter der Aufklärung. Doktoritöö. Göttingen. 2000. Lk 341–342.

⁴² Gadebusch. Livländische Bibliothek. Lk 299–300.

⁴³ Kairit Kaur. Peter Ernst Wilde (1732–1785). EEVA (Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu). Külastusaeg 24.04.2017. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=84>

⁴⁴ Gadebusch. Livländische Bibliothek. Lk 300.

⁴⁵ Indrek Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn. 2004. Lk 45–50.

⁴⁶ Bartlett. Popular Enlightenment. Lk 272.

⁴⁷ Kaur. Wilde.

⁴⁸ EAA.1168.2.9; 1777–1785. Lk 753.

1.2 Põltsamaa trükikoda

St Peterburgi bibliograaf Hartwig Ludwig Christian Bacmeister (1730–1806) kirjutas Vene impeeriumis trükitud raamatutest ülevaadet andes ka Läänemere provintsidest. Eesti- ja Liivimaa kohta käivad artiklid on Bacmeister tõenäoliselt ise koostanud talle saadetud kirjanduse põhjal. Indrek Jürjo leiab, et Põltsamaa trükikoja kohta olevad teated on Hupeli koostatud.⁴⁹

Bacmeister kirjutab, et tema teadmiste kohaselt on kirjutamise hetkel (1772) riigis vaid kuus trükikoda: St Peterburgis, Moskvas, Kiievis, Riias, Tallinnas ja Põltsamaal. Põltsamaa tsensuurivaba eratrukikoda peab ta ootamatuks ja kummaliseks. Põltsamaale tulles soovis Wilde jätkata ajakirjade väljaandmist. Loa sai ta tollase Riia kindralkuberner krahv George Browne'i (1689–1792) käest tingimisel, et laseb trükkida vaid omaenda teoseid ning ükski neist ei või olla vastuolus religiooni, riigikorra või seadustega. Gadebusch lisab, et seal võib trükkida vaid selliseid teoseid, mis Liivimaa arengule kaasa aitavad.⁵⁰ Bacmeisteri järgi asutas Wilde trükikoja 1766. aasta oktoobris, umbes kuu pärast Põltsamaale saabumist. Trükikoja sisseseadmise eest tasus Wilde ise. Lisaks loodi Põltsamaale ka haigla.⁵¹

Arnold Sumbergi järgi olid Bacmeisteri teadmised trükikodade arvu suhtes puudulikud ning tegelikkuses oli trükikodasid veel. Eratrükikoja rajamine oli majanduslikult kasulik. Sumbergi järgi maksis ühe poogna trükkimine Riias 3 rubla, aga kui muretseda 200 rubla eest vajaminevad sisseseaded, võis trükkida kaks poognat korraga.⁵² Raha trükikoja finantseerimiseks teenis Wilde arvatavasti pärast Königsbergi õpinguid töötades. Näiteks 18. sajandi lõpul võis Liivimaal koduõpetaja teenida vähemalt 300 rubla aastas.⁵³ Samuti ei tasu unustada Wilde päritolu. Trükikoda ei olnud paraku piisavalt kasumlik ning 1770. aastal ostis Lauw selle ära. 1773. aastal oli trükikojas tulekahju ja 1782. aastal alustas trükikoda taas tööd. Pärast Lauw surma 1786. aastal renditi trükikoda välja ning viidi 1789. aastal Tartusse.⁵⁴

Liivi Aarma järgi on Põltsamaa trükikojas välja antud kokku 41 nimetust trükiseid. Esimesel tegevusperioodil (1766–1773) 21, millest on säilinud 14. Enamus esimese perioodi trükistest olid neljandikformaadis (16) ning 5 trükist kaheksandikformaadis. Esimesel perioodil trükiti Aarma sõnul 2000 lehekülge ning tema järgi tiraažide kohta täpsemaid andmeid pole. Arstiteaduslikke, sh veterinaariaalaseid trükiseid oli kokku 8 nimetust.⁵⁵

⁴⁹ Jürjo. Hupel. Lk 313–314.

⁵⁰ Gadebusch. Livländische Bibliothek. Lk 300.

⁵¹ Bacmeister. Russische Bibliothek. Eessõna lk 2–3; lk 567–568.

⁵² Sumberg. Põltsamaa trükikoda. Lk 27, 31.

⁵³ Laur. Baltikum kui kultuuriruum. Lk 10.

⁵⁴ Jürjo. Hupel. Lk 53.

⁵⁵ Liivi Aarma. Põltsamaa vanemad trükised. Raamatulooline Eesti. Kodumaa tundmise allikad. Koost. Jaan

1.3 „Lühhiike õppetus”

„Lühhiike õppetus” hakkas ilmuma 1766. aasta sügisel. Selle tiitellehel on aastaarv 1766 ning veel 3. numbril lõpus on sama aastaarv. Rohkem andmeid aastaarvude kohta pole. Põltsamaa trükikoja esimene trükis „Bekantmachung” anti välja 28. oktoobril⁵⁶, seega enne seda ei saanud „Lühhiike õppetus” kindlasti ilmuda. Ajakirja ilmunise alguse on Peegel paigutanud novembri algusesse, kõige hiljem detsembri algusesse.⁵⁷ „Lühhiike õppetus” koosneb 41 numbrist, iga number 4 leheküljest, seega on kokku 164 lehekülge. Varasemas kirjanduses on numbrite arvuks andnud Gadebusch 24, mis on ilmselt trükiviga, ning Bacmeister 42. Bacmeisteri järgi on Sumberg samuti ajakirja pikkuseks hinnanud 42 numbrit ning viimase numbril puudumist arhiividest põhjendab sellega, et see on lugejate suure hulga tõttu „ära loetud”.⁵⁸ Ajakirja lõppeb tõepoolest järsku ning 41. numbris ei anta lugejale kuidagi teada, et trükist rohkem ei ilmu. Heinrich Helm argumenteerib, et ajakirja lõppes 41. numbriga, kuna leidis „Lühhiikese õppetuse” köidetud komplekti, mis lõppes 41. numbriga.⁵⁹

Ajakirja 25 esimest numbrit tõlkis praost Jakob Lange läti keelde pealkirjaga „Latweeschu Ahrste” (1768–1769), mis trükiti samuti Põltsamaa trükikojas. Peegel on uurinud kahe ajakirja sarnasust ning on järeldanud, et tõlkijad ei ole omalt poolt midagi juurde lisanud ning mõlemad ajakirjad pärinevad samast originaalist. Lange on tema järgi mõne numbril järjekorra ära vahetanud.⁶⁰ Irene ja Heinz Ischreyti järgi trükiti ajakirju „Lühhiike õppetus” ja „Latweeschu Ahrste” kokku 500 eksemplari.⁶¹

Wilde plaan oli „Lühhiikest õppetust” välja anda korra nädalas, mida mainib ajakirja sissejuhatuses. 26. numbril alguses on kirjutatud, et poole aasta jooksul on avaldatud igal nädalal üks number.⁶² Sellest võiks oletada, et vähemalt poole aasta jooksul on seda eesmärki õnnestunud täita. Ajakirja oli lugejatele tasuta. See ilmneb 21. numbrist, kus Wilde noomib lugejat, kuna too pigem viib oma kopikad kõrtsi, kui ostab ajakirja.⁶³ 1771. aastal ilmus Põltsamaa trükikojas veel üks talurahvale suunatud populaarmeditsiiniline teos „Arsti ramat...”, mille autoriks oli samuti Wilde ja tõlkijaks Hupel. 18. sajandil jäi „Lühhiike

Eilart. Tartu. 2000. Lk 63.

⁵⁶ Aarma. Põltsamaa vanemad trükised. Lk 64.

⁵⁷ Peegel. Eesti ajakirjanduse algus. Lk 129.

⁵⁸ Sumberg. Põltsamaa trükikoda. Lk 129.

⁵⁹ Helm. Lühhiike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Lk 9.

⁶⁰ Juhan Peegel. Veel A. W. Hupeli osast esimeses eestikeelses ajakirjas. // Läbi kahe sajandi. Tallinn. 1971. Lk 9.

⁶¹ Ischreyt, Ischreyt. Der Arzt als Lehrer. Lk 96.

⁶² Lühhiike õppetus. Nr 26. Lk 97.

⁶³ Lühhiike õppetus. Nr 31. Lk 120.

õppetuse” ainsaks eestikeelseks ajakirjaks, läti keeles ilmus sajandi viimastel aastatel veel üks ajakiri.⁶⁴

Sissejuhatavas numbris põhjendab Wilde ajakirja eesmärki. Ta lubab lugejat õpetada õigeid ravimeid tarbima, kuid anda nõu ka loomade ravimise ja maaharimise kohta. Samuti näeb Wilde endal kohustust talupoega eksimuse korral manitseda.⁶⁵ Tabel 1 illustreerib kontentanalüüsi tulemusi ning Tabel 2 esitab iga numbri peateemad ehk sisujuhatuse.

Tabel 1. Kontentanalüüsi tulemused

kategooriad	märksõnad	kokku	koguarv
1. haigused	1.1 paistetus	18	232
	1.2 haavad	16	
	1.3 paised	15	
	1.4 soetõbi	12	
	1.5 külmtõbi	12	
	1.6 pahatõbi	7	
	1.7 kärnad	13	
	1.8 kõhutõbi	8	
	1.9 rõuged	7	
	1.10 naiste probleemid	6	
	1.11 valu	28	
	1.12 muu	72	
	1.13 loomade haigused	18	
2. tasuta ravimid	2.1 taimed	115	277
	2.2 mesi	25	
	2.3 loomse päritoluga	80	
	2.4 muu	57	
3. tasulised ravimid	3.1 viin	11	100
	3.2 äädikas	13	
	3.3 sool	3	
	3.4 salpeeter	12	
	3.5 apteegirohud	50	
	3.6 mõisast saadud rohud	11	
4. sotsiaalsed probleemid	4.1 liigjoomine	8	60
	4.2 ebausk	8	

⁶⁴ Jürjo. Hupel. Lk 217.

⁶⁵ Lühhiike õppetuse. Nr 1.

	4.3 vanad tavad	15	
	4.4 laiskus	7	
	4.5 vaesus	6	
	4.6 majapidamise parandamine	3	
	4.7 rumalus	13	

Tabel 2. „Lühikese õppetuse” sisujuhatas

Number	Peamised teemad
1.	Ajakirja sisu
2.	Haiguste levik ja ennetamine
3.	Haavad ja paised, manitsus
4.	Manitsus ravimeid õigesti tarvitama, ebausü kriitika
5.	Haiguste seletus, odrajoök
6.	Pulbrid
7.	Saun
8.	Aadrilaskmine, palavik
9.	Ebausü kriitika, sool
10.	Liigjoomine
11.	Liigjoomine
12.	Taimede korjamine, kevade taimed
13.	Kevade taimed
14.	Manitsus taimi korjama, kevade taimed
15.	Puukoored
16.	Puud
17.	Puud
18.	Puud
19.	Marutõbi, mao hammustus
20.	Haavad
21.	Haavad ja paised
22.	Haavad ja paised
23.	Paistetud
24.	Plaastrid
25.	Suve taimed
26.	Manitsus jumalakartlikusele
27.	Rumalad mõtted, laiskus
28.	Majapidamise parandamine

29.	Joobes talupoja petmine
30.	Liigjoomine
31.	Teadmiste propageerimine
32.	Majapidamise parandamine
33.	Majapidamise parandamine, siberi katk
34.	Rõuged
35.	Rõuged
36.	Rõuged
37.	Rõuged
38.	Rõuged
39.	Nahaprobleemid
40.	Sünnitus
41.	Imikud ja väikelapsed

Haiguse all on silmas peetud termineid, kus on sees „tõbi” või „haigus” või mis sisaldavad kindlaid sümptomeid, näiteks rõuged, soetõbi või roos. Tervisehädade alla on liigitatud väiksemad terviseprobleemid, mis küll vajavad sekkumist, kuid ei ole konkreetne haigus, näiteks haavad, valu või köha. Sellise definitsiooni järgi on inimeste haigusi nimetatud kokku 76 korda ning tervisehädasid 138 korda. Seega haigused moodustavad 35,5% ning tervisehädad 64,5% kõigist inimeste tervisealastest muredest. Kõigist nimetatud terviseprobleemidest moodustavad loomade terviseprobleemid vaid 7,8%.

Erinevate rohtude koostisosi on kokku nimetatud 377 korda. Talupojale tasuta kättesaadavaid ravimeid on 73,5% ja tasu eest tuleb muretseda 26,5% ravimitest. Seega võib öelda, et peaaegu 1/4 rohtudest tuli talupojal raha eest muretseda.

Kui vaadata „Lühhikese õppetuse” numbrite peamisi teemasid (Tabel 2), siis sellest tuleneb, et 41 numbrist 11 pöörab tähelepanu sotsiaalsetele probleemidele, 1. number on sissejuhatav ning 29 numbrit tegelevad terviseprobleemide seletuse või ravimisega. Seega 70,7% ajakirja numbritest tegeleb terviseprobleemidega ning 26,8% sotsiaalsete probleemidega.

Võib järeldada, et tegemist on siiski suuresti tervishoiualase ajakirjaga, kus jagatakse nõuandeid peaaesjalikult inimeste tervisehädade, aga ka haiguste raviks ning 3/4 ravimitest oli talurahval võimalik majanduslike kulutusteta kätte saada.

1.4 Meditsiinilised ajakirjad 18. sajandil

Wilde meditsiiniajakirjad olid esimesed Vene impeeriumis. Miitavis hakkas Wilde välja andma oma esimest ajakirja „Der Landarzt” (1765–1766), milleks sai inspiratsiooni Johann August Unzeri (1727–1799) nädalakirjast „Der Arzt. Eine medizinische Wochenschrift” (1759–1764).⁶⁶ Gadebuschi sõnul tunnustas Unzer 1766. aastal Wilde ajakirja „Der Landarzt” ja soovis näha selle jätkamist.⁶⁷ Unzeri väljaandele sarnaselt, olid ka paljud Wilde teosed ajakirja vormis. Roger Bartlett peab Unzeri väljaannet „Der Arzt” esimeseks arvestatavaks populaarmeditsiiniliseks perioodiliseks väljaandeks Saksamaal. Enne seda olid ilmunud kaks anonüümset ajakirja: „Der patriotische Medicus” (1724–1727) ja „Der aufrichtige Medicus” (1726–1727). Kui Unzeri ajakirja kuulsus jäi pigem Saksamaa piiridesse, siis Šveitsi arsti Samuel Auguste Tissot (1728–1797) teost „Avis au peuple sur sa santé” (1761) tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse, seal hulgas inglise keelde üle 10 korra. Bartletti järgi oli Tissot esimene, kes andis kergestimõistetavaid nõuandeid tervise hoidmiseks ja õpetas tegema koduseks raviks vajalikke ravimeid. Nii Unzer kui ka Tissot jagasid õpetussõnu tavalistele inimestele, kuigi Unzer kirjutas haritud lugejaskonnale. Wilde eesmärgid olid sarnased Tissot'le ning mõlemad püüdsid jõuda oma trükistega tavalugejani.⁶⁸

„Lühhikese õppetuse” pealkiri annab teada, et ajakiri sisaldab nõuandeid, õpetusi ja manitsusi. Wilde järgi on talurahval küll vaimulikku kirjandust, kuid pole ühtegi raamatut, mis võiks neile tarkust õpetada. Teiste maade rahvastel on aga selline võimalus olemas. Sellest tulenebki Wilde kirjutamise eesmärk – ta kirjutab selleks, et talupojale anda õpetust, mis tal oleks pidanud juba varasemalt olemas olema.⁶⁹

See ei ole aga päris tõsi. Eeldatavasti alates 1720. aastast alates ilmus igal aastal eestikeelne kalender. Varaseim teadaolev kalender pärineb 1731. aastast ning vanim siiani säilinud kalender 1732. aastast. Suure osa kalendri lisadest moodustavad Vana Testamendi lood, aga lisaks ka ennustuste, aastaegade saabumise, päikese- ja kuuvarjutuste, viljasaagi, sõja ja rahu ning tervise ja haiguste kohta.⁷⁰ Kalendrid levisid kahtlemata laiemalt kui teised ilmalikud trükised.⁷¹ Kolmandal leheküljel seletatakse kalendris kasutatavate märkide tähendust, mille eesmärk on anda juhiseid, millal on parim aeg näiteks juukseid lõigata või hoone tarvis puid raiuda. Lisaks on ära toodud, millal on hea aadrit ja kuppu lasta ning „hea

⁶⁶ Kaur. Wilde.

⁶⁷ Gadebusch. Livländische Bibliothek. Lk 302.

⁶⁸ Bartlett. German Popular Enlightenment. Lk 258–260.

⁶⁹ Lühhike õppetuse. Nr 31. Lk 118, 120.

⁷⁰ Endel Annus. Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn. 2000. Lk 11–13.

⁷¹ Eesti ajalugu IV. Lk 251.

arstimisse rohto wõtta”. 1732. aasta kalendrisabas on kirjutatud „Terwisest ning haigussest”, kus hoiatatakse võimalikust haiguste (külma- ja soetõbi, pea- ja rinnatõbi, katk) levikust.⁷² 1739. aasta kalendris hoiatatakse samuti haiguste tuleku eest.⁷³ 1748. aasta kalendrilisas noomitakse talurahvast, et haigete eest ei hoolitseta piisavalt ega muretseta aegsasti vajaminevat rohtu, millele lisaks tuleks Jumala õnnistust paluda.⁷⁴ 1749. aasta kalendris öeldakse, et Jumala kaitse all pole vaja katku karta.⁷⁵ Neid kalendreid aga trükiti Tallinnas ning võib oletada, et need Põltsamaale ei jõudnud. On teada, et Wilde „Arsti ramat” oli hoopis ise eeskujuks hilisematele kalendrilisadele.⁷⁶

Üldjoontes tuleb Wildega nõustuda senise õpetuse puudumise osas. Endel Annuse toimetatud „Eestikeelne raamat 1525–1850” järgi on esimene meditsiinilist nõuannet andev raamat Wilde kirjutatud „Arsti ramat”. „Lühhiike õppetud” oli esimene eestikeelne ajakiri ning talurahvale kokku 10 000 eksemplari tasuta jagatud „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat”⁷⁷ ilmus alles 1790. aastal.

Erdmuth Dreißigacker toob välja, et meditsiiniline rahvavalgustus sai alguse 18. sajandil. Valgustussajandi teisel poolel kerkisid esile ka meditsiinipolitseiideed, mis taotlesid avalike tervishoiuteenuste parandamist. Populaarmeditsiiniliste ajakirjade areng sai hoo sisse 18. sajandi teisel poolel ning jõudis sajandivahetusel kõrgpunkti. Aastatel 1741–1765 ilmus 18 populaarmeditsiinilist ajakirja, kuid aastatel 1765–1790 juba 119 ajakirja.⁷⁸ Joonis 1 näitlikustab populaarmeditsiiniliste ajakirjade levikut saksakeelses kultuuriruumis.

Hilisematest meditsiinilistest rahvavalgustuslikest teostest võib välja tuua Saaremaal tegutsenud Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1750–1842). 1816. aastal ilmus „Terwisest Katekismusse Ramat”, mille on eesti keelde tõlkinud August Heinrich von Schmidt. Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et Wilde tegevus oli Liivimaa kontekstis erakordne, kuna teise peamiselt meditsiinilist nõu andva trükiseni talurahva keeles läks aega pärast „Arsti ramatu” ilmumist veel 45 aastat.

⁷² Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1732. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn.

⁷³ Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1739. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn.

⁷⁴ Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1748. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn.

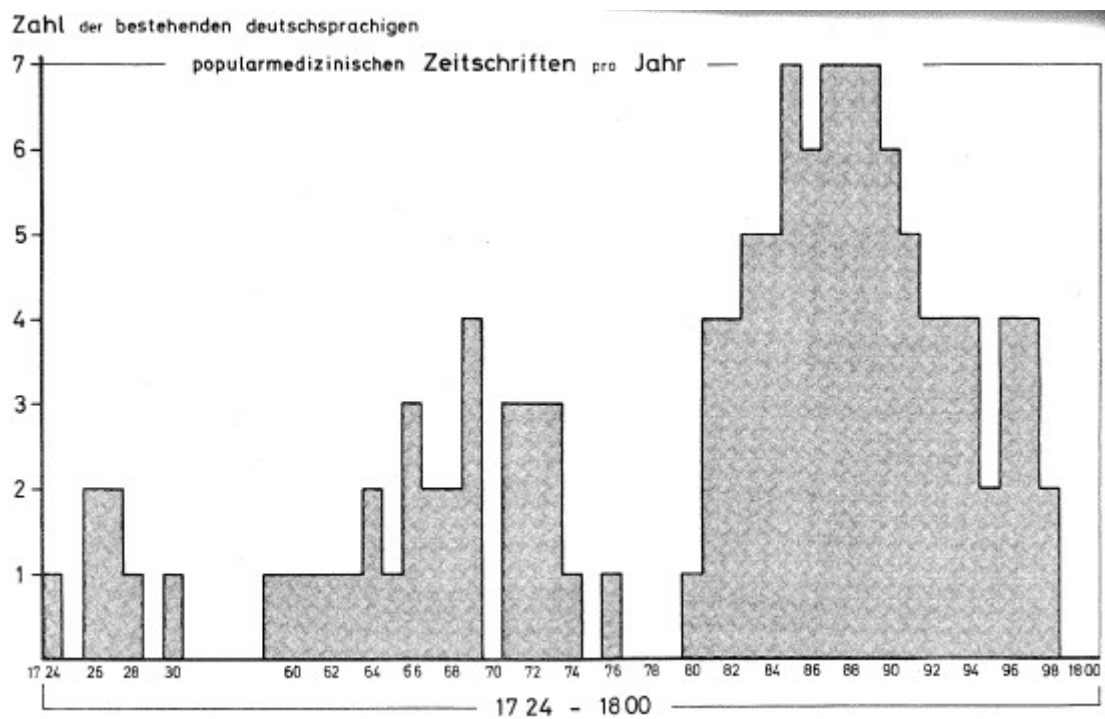
⁷⁵ Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1749. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn.

⁷⁶ Stella Martsoo. Ravimitest 18. ja 19. sajandi eestikeelses kalendrikirjanduses. / Mäetagused. 2007. Lk 11.

⁷⁷ Eesti ajalugu IV. Lk 253.

⁷⁸ Erdmuth Dreißigacker. Populärmedizinische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts zur hygienischen Volksaufklärung. Marburg. 1970. Lk 1–2, 8–9, 12.

Joonis 1. Populaarmeditsiinilised ajakirjad saksakeelses kultuuriruumis 18. sajandil.

Allikas: Dreißigacker. Populärmedizinische Zeitschriften. Lk 177

2. Nakkushaigused

Tänapäeva lääneriikides on peamisteks surmapõhjusteks degeneratiivsed ja kroonilised haigused. Kuni 20. sajandini olid nendeks nakkushaigused. Varauusaegses Euroopas mängisid eriti suurt rolli katk, rõuged, gripp ja tuberkuloos, kuid lisaks ka düsenteeria, leetrid, tüüfused, süüfilis ja malaaria.⁷⁹ Lemming Rootsmäe järgi moodustasid Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel nakkushaigused umbes 30% suremusest. Nakkushaigustesse suremine ei avaldanud märkimisväärt mõju sessoonsele suremusele. Tema sõnul olid 19. sajandi alguses rõuged ühed laastavamad, samuti tüüfused ja düsenteeria. 65% nakkushaiguste ohvritest olid kuni 14-aastased lapsed.⁸⁰

2.1 Humoraalpatoloogia

Kuni 19. sajandini mõisteti haigust ja tervist humoraalpatoloogia teooriast lähtuvalt. Antiikajast pärit arusaama järgi oli haiguse põhjuseks kehamahlade tasakaalu häirumine. Neli kehamahla olid veri, lima, kollane sapp ja must sapp. Kehamahlade õige proportsiooni saavutamiseks tuli üleliigset kehamahla kas otseselt eemaldada või muuta selle koostist toidu ja elustiiliga. Kehamahlade eemaldamiseks kasutati peamiselt aadrilaskmist ning lahtisteid ja okseteid. Kehamahlade tasakaalu võisid mõjutada nii heas kui ka halvas suunas kuus mitteloodusliku nähtust: söök-jook, keskkond, uni ja ärkvelolek, liikumine, seedekulgla tühjendamine ja emotsionaalne seisund. Arst sai neid vastavalt vajadusele reguleerida. Veri koosnes kõigist neljast kehamahlast, kuigi ülekaalukalt sisaldas see vere elementaarseid osi. Aadrilaskmine aitas kehast eemaldada rikutud aineid, mis olid samuti ohuks tervisele. Ükskõik milline neljas veres olevast kehamahlast võis muutuda roiskunuks ja see tuli kehast eemaldada.⁸¹ Veeniavamist sooritas tavaliselt kirurg või habemeajaja, kuid vahel tehti seda ka iseseisvalt. Varauusaegne patsient ei eeldanud, et ravi teda täielikult tervendab. Ravi eesmärgiks oli pakkuda mõningatki leevendust, et haige saaks tööle naasta.⁸²

„Lühhikeses õppetuses” on näha, et Wilde jagab samu arusaamu humoraalpatoloogia teooriast ning soovib kasutada haiguste ravimiseks muuhulgas nii veeniavamist kui ka keha puhastamist. 8. number räägib aadrilaskmisest ja verest üldisemalt. Wilde noomib talupoega

⁷⁹ Lindemann. *Medicine and Society*. Lk 38–39.

⁸⁰ Rootsmäe. *Nakkushaigused*. Lk 154–155.

⁸¹ Vivian Nutton. *Humoralism*. // *Companion encyclopedia of the history of medicine*. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and R. Porter. London and New York. 2006. Lk 286–288.

⁸² Roy Porter. *The Eighteenth Century*. // Lawrence I. Conrad, Michael Neve, Vivian Nutton, Roy Porter, Andrew Wear. *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800*. Cambridge. 2011. Lk 413, 417.

liigse aadrilaskmise pärast, sest tema sõnul on talupoja veri pigem liiga paks, mitte ei ole seda liiga palju. Wilde kirjutab, et aadrit on võimalik lasta õigel ja valel ajal. Viimase puhul jääb inimene veel nõrgemaks, võib koguni haigestuda, haigus võib süveneda ja surm ähvardada. Seepärast tuleb aadrit lasta haiguse alguses ja seda ei tohi teha haiguse keskel või lõpus. Wilde seletuse järgi oli põhjus nimelt selles, et haiguse alguses on haigel veel jõudu ja veri voolab soontes paremini. Samuti ei tule aadrit lasta iga haiguse korral, eriti mitte siis kui on „pahhad rasked haigused”. Need aga tunduvad olevat nakkushaigused, kuna selliste tõbede tunnuseks on paljude inimeste samaaegne haigestumine. Wilde arvates ei ole aadrilaskmine soovitatav kui haige on nõrk, sest vastasel korral võib minestada. Samas ta kiidab talupoega regulaarse aadri laskmise eest sügisel ja kevadel. Wilde ei maini kordagi, kes peaks aadri laskma.⁸³

Kehamahlade puhtuse saavutamiseks soovitas Wilde tihti keha halvast puhastada. Külmas tõves aitavad piprad kehast „rägga ning rojasust” välja ajada, higistama ajavad jõekarbist valmistatud pulber ning ohaka ja salpeetri segust tehtud pulber. Higistamist soodustavad ka kuivatatud aedvaagi juurest ja heinutkeest tehtud pulber, nääre juur ja kadakas, mis mõlemad on lisaks diureetikumid, ning võhumõõk, mis vedeldab ka verd. Noortel kaselehtedel kaetuna magamine ajab Wilde sõnul higistama ning seeläbi võib tervendust leida luuvalu, külma tõve, kärna ja „mu nisugguse wigga sees”. Soolestikku aitab puhastada tavaline sool. Oksendama ajavad metspipra lehtede vesitõmmis, toominga koore vesitõmmis, mis on lisaks ka lahtisti ning sireli koorest tehtud alkoholitõmmis. Vadak puhastab Wilde järgi sisikonda ja vedeldab verd.⁸⁴

Wilde seletused ühtivad hästi valgustusajal levinud meditsiiniliste teadmistega. Samuel Auguste Tissot järgi tuleb aadrit lasta peamiselt kahel juhul: kui verd on liiga palju või kui veri on põletikuline, mis tekib palaviku korral. Tissot keelab veeniavamist juhul, kui patsient on pikalt haige olnud ja nõrk ning lubab juhul, kui patsiendil on jõudu. Samuti hoiatab Tissot liigse aadrilaskmise eest.⁸⁵ Keha aitavad Tissot järgi puhastada pulber, mis on tehtud sennast, jalapist ja viinakivist, tuleb võtta kuus tera viinakivi või 35 tera oksejuurest. Nende alternatiivina võib kasutada meega magustatud vadakut või soolvett.⁸⁶ Viimati nimetatud soovitused esinevad ka Wildel. Võib oletada, et Tissot poolt soovitatud troopilised taimed on Wilde asendanud kas kohalike taimedega või need hoopiski välja jätnud.

⁸³ Lühhike õppetud. Nr 8. Lk 25–27.

⁸⁴ Lühhike õppetud. Nr 5. Lk 16. Nr 6. Lk 17–18, 20. Nr 7. Lk 21. Nr 9. Lk 31. Nr 13. Lk 46. Nr 14. Lk 51–52. Nr 15. Lk 55. Nr 16. Lk 58. Nr 17. Lk 62, 64. Nr 34. Lk 131.

⁸⁵ Samuel Auguste Tissot. Advice to the People in General with Regard to their Health. London. 1765. Lk 244, 532–534, 536, 539.

⁸⁶ Tissot. Advice. Lk 547, 592, 595.

2.2 Arusaam nakkushaigustest

Seda, et mõned haigused levivad inimeselt inimesele, on võimalik empiirilisel kindlaks teha. Inokulatsioon näitas ühemõtteliselt, et nakatumine on võimalik. Problemaatiline oli aga põhjendus, miks epideemiate korral kõik ei haigestunud ja mis täpselt nakatumisel edasi kandus. Nii oli levinud lihtsa seletuse tõttu antiikajast pärit miasmi teooria, mille järgi haiguse põhjustajaks on halb õhk.⁸⁷ Miasmi algne tähendus oli seotud reostumisega, nii füüsilise kui ka moraalsega. Haiguste levimine õhu kaudu oli püüe leida epideemiatele naturalistlikku seletust. Õhu roiskumise põhjuseks arvati olevat paljudest erinevatest allikatest pärinevad halvad aurud: mädanev orgaaniline materjal (taimed, korjused), haiged inimesed, väljaheited ja kõik muud haisutekitajad. Sellest ideest lähtuvalt arenes 18. sajandil meditsiiniline meteoroloogia, mille eesmärgiks oli leida seos haigusepuhangute ja keskkonnatingimuste vahel. Miasmi teooria järgi põhjustas roiskunud õhk kehamahlade riknemist.⁸⁸ Sellist käsitust kasutas ka Karl Ernst von Baer oma 1814. aastal kaitstud doktoritöös „Eestlaste endeemilistest haigustest”. Sissejuhatuses oma eesmärgi põhjendades tsiteeris ta Hippokratese teost „Õhust, veest ja maakohtadest” väites, et inimese haiguse puhul on oluline õhu ja ilmastiku vaheldumine, topograafia ja kombed. Maapinna omadusi kirjeldades toob Baer välja patogeensete omadustega niisked kohad, milleks on kinnikasvanud järved, turba leiukohad, hooajati osaliselt kuivavad kohad ning jõgede kaldad ja üleujutatavad alad. Haigusi võib tekitada ka ümbritsev atmosfäär. Samuti on Baer püüdnud teha ilmastikuvaatlusi, mis aitab tema sõnul endeemilisi haigusi tundma õppida.⁸⁹ Seega eksisteeris siinsetel aladel ka veel 19. sajandi alguses teooria, mille järgi haigused tulenevad keskkonnas levivast roiskunud õhust.

Wilde „Lühhikeses õppetuses” esitatud arusaamad haiguste levikust tunduvad olevat sarnased miasmi teooriale, kuigi talurahvale suunatud tekstis on seletused lihtsustatud ning Wilde enda arstiteaduslikud teadmised ei pruugi olla kõige selgemini väljendunud. Wilde järgi on kevadel ja sügisel märgata epideemiaid ning põhjus peab „leida olema teise surema asja sees”, kuna kõik korraga haigestuvad. Wilde välistab kevadel ja sügisel levivate haiguste nakatumise allikatena kurja koha, paha aseme, söögi ja joogi. Põhjuseks on ümbritsev halb õhk. Lisaks on tuul⁹⁰ täis „kurja uddo”, mida ei pruugi silmaga näha. Halva õhu sissehingamisel läheb see vere juurde. Külma tuule korral muutub veri paksuks, sooja õhu

⁸⁷ Porter. *The Eighteenth Century*. Lk 406–407.

⁸⁸ Caroline Hannaway. *Environment and miasmata. // Companion encyclopedia of the history of medicine*. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and R. Porter. London and New York. 2006. Lk 295, 297–300.

⁸⁹ Karl Ernst von Baer. *Eestlaste endeemilistest haigustest*. Tallinn. 2013. Lk 16–17, 29–31, 34, 40–46.

⁹⁰ August Wilhelm Hupel. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalischen und den dörpatschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Riia ja Lepizig. 1780. Lk 292. Hupel tõlgib sõna „tuul” saksa keeles *Wind, Luft*.

korral läheb veri kuumaks ja halva uduga õhk võib verd „wiggaseks” teha. Pärast seda kui selline kõlbmatu veri läheb südamesse, tekib südames valu. Lisaks jäävad poorid tuule käes kinni, mistõttu higistamist takistatakse ning sellest tulevad külmavärinad, vere voolamine soontes on häiritud ning tekib lihas- ja luuvalu. Selleks, et end halva ilma ja õhu eest kaitsta, kui haigused inimeste seas levivad, soovitab Wilde igal hommikul enne muud toitu süüa pool peotäit kadakamarju.⁹¹

Järgmises numbris kirjutab Wilde, et nakkavad on kärnad, paha tõbi, rõuged ja teised „sojad tõbbed”. Tema sõnul talurahvas hoiab eemale taludest, kus neist haigustest kuulda on. Arst annab nõu ka oma majapidamises haigetest eemale hoida: neist peab kaugemal magama, ei tohi nendega koos saunas vihelda ega nende riideid kanda. Wilde järgi kandub haigus tervele inimesele haige inimese higi kaudu.⁹² Näib, et Wilde eristab kahte erinevat haiguste edasikandumise võimalust – keskkonnas ja inimeste vahel.

2.3 Katk

Katkuoht ei olnud enam Wilde jaoks igapäevane murekoht. Eesti alal oli viimane katk Põhjasõja ajal, kuigi mujalt Euroopast polnud see veel kadunud. Seega oli „Lühhikese õppetuse” ilmunise ajaks Eesti- ja Liivimaa olnud katkust vaba juba pool sajandit. Wilde on katku mainitud vaid ühel korral, mil ta on seda nimetanud raskeks tõveks.⁹³ Epideemiad olid veel näiteks 1720. aastal Lõuna-Prantsusmaal, 1745. aastal Itaalias ning 1770. aastate alguses Poola alal ja Venemaa sisekubermangudes. Viimati nimetatud haigusepuhang suudeti Balti provintsidest eemale hoida tänu efektiivsetele abinõudele. Näiteks kehtestati karantiin Liivimaa ja Poola piirile ning haigestunutest tuli teada anda, misjärel puhastati nii ruum, haige ise kui ka tema esemed.⁹⁴ Viimatinimetatud meetmed olid osa *gute Policey* korraldustest, mille eesmärgiks oli reguleerida erinevaid eluvaldkondi, seal hulgas nakkushaiguste levikut, aga ka näiteks tuletõrjekorraldust ja teede korrashoidu.⁹⁵ Võib oletada, et just viimati nimetatud katku levik võis inspireerida Arveliust Wildest tunduvalt rohkem katkust kirjutama ja selle ravimiseks talurahvale äädikat tutvustama.

⁹¹ Lühhike õppetuse. Nr 2. Lk 2–4.

⁹² Lühhike õppetuse. Nr 3. Lk 6–7.

⁹³ Lühhike õppetuse. Nr 15. Lk 55.

⁹⁴ Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas. Lk 34–35; Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu. 2000. Lk 185.

⁹⁵ Mati Laur. „Gute Policey” Katariina-aegsel Liivimaal. / Tuna. 2013. Nr 3. Lk 31.

2.4 Süüfilis

Wilde ei ole süüfilisele oluliselt tähelepanu pööranud. Süüfilise laia leviku tõttu talupoegade hulgas ehitati Pärnusse tõve ravimiseks eraldi hospital, mis tegutses aastatel 1760–1775. Haiguse toojateks peeti talurahvaga koos saunas käivaid sõdureid.⁹⁶ Süüfilist loeti tollal väliste hädade hulka kuuluvaks, mis tähendas, et seda ravisid alama astme meedikud, näiteks habemeajajad, mitte ülikoolis õppinud arstid. Valgustussajandiks oli see üks levinumaid haigusi tänasel Eesti alal.⁹⁷ Süüfilist kutsuti varauusajal prantsuse tõveks. Hupeli tõlke järgi on seda eesti keeles nimetatud „kurri tõbbi” või „pahha tõbbi”⁹⁸. „Lühhikeses õppetuses” ei ole neid sõnu sünonüümselt kasutatud. Kokku on kurja või paha tõbe mainitud 7 korda.

Varauusajal oli süüfilise mõju demograafiale pigem tagasihoidlik, kuigi haigus oli algaasis ohtlikum kui tänapäeval. Süüfilise raviks kasutati peamiselt elavhõbedat.⁹⁹ Herman Boerhaave järgi on süüfilis peamiselt sugulisel teel edasi kanduv, kuigi haigus võib levida ka muu kontakti kaudu. Raviks soovitab Boerhaave kasutada vanne, süste, emulsioone, palsameid, aadri laskmist ning lisaks tuleb toituda kasinalt, mis tähendab muuhulgas liha keeldu. Enim jääb kõlama siiski elavhõbeda kasutamine.¹⁰⁰ Wilde järgi on paha tõbi nakkav, kuid ta ei täpsusta moodust. Wilde soovitused suguhaiguste ravis ei ole haigusespetsiifilised, vaid mainib neid koos teiste haigustega. Näiteks 13. numbris kiidab Wilde ubalehte, mis aitab külma tõve korral, „kui rinda pannakse kinni”, kärna ja paha tõve vastu. Haiguse käigu kohta ütleb ta vaid seda, et paha tõve korral on „pahha werri”, mida tuleb tervenemiseks puhastada ning et kurjas tõves tulevad paisad enamasti jalgadele.¹⁰¹ Wilde vähene tähelepanu süüfilisele võibki olla tingitud sellest, et haigus polnud nii kõrge suremusega kui näiteks rõuged ning elavhõbe oli kohalikule talupojale raskesti kättesaadav.

2.5 Rõuged

Wilde on enim tähelepanu pööranud rõugetele. „Lühhikeses õppetuses” on rõuged 5

⁹⁶ Laur. Eesti ala valitsemine. Lk 186.

⁹⁷ Gustavson. Meditsiini vanas Tallinnas. Lk 39–40.

⁹⁸ Hupel. Ehstnische Sprachlehre. Lk 373. Franzosen (Krankheit) pahha tõbbi, wanna pahha tõbbi, kurri (wenne od. prantsuse) tõbbi.

⁹⁹ Lindemann. Medicine and Society. Lk 55–57.

¹⁰⁰ Herman Boerhaave. Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases. London. 1715. Lk 391–397.

¹⁰¹ Lühhike õppetus. Nr 3. Lk 6. Nr 13. Lk 47. Nr 16. Lk 58. Nr 21. Lk 79–80.

numbri peateemaks.¹⁰² Arvatavasti oli rõugetele suure rõhu panemise üks põhjuseid lisaks laialt levimisele ka Wilde enda rõugetesse haigestumine, mille järel ta otsustas alustada arstiteaduse õpingutega.¹⁰³ 18. sajandi Euroopas olid 10–15% kõigist surmadest põhjustatud rõugetest ja 80% ohvritest olid alla 10-aastased.¹⁰⁴ Rootsmäe järgi oli keskmiselt iga 5–6 aasta järel Eesti aladel suurem rõugeepideemia. Eestis moodustasid rõuged 12,2% kõigist surmadest, mis Rootsmäe sõnul tähendab, et aasta jooksul suri umbes 1500 inimest rõugetesse. 1761–1770 moodustasid rõuged Eestis surma põhjustest 17,2%. Aastatel 1760–1761 ja 1767–1768, moodustasid rõugeohvrid üle 20% kogu surmade arvust. Rõugete puhul oli suuresti tegemist laste haigusega, sest surnute hulgas oli 18. sajandil kuni 14-aastaste osakaal 98%. Samuti tähendas lapsepõlves haiguse üleelamine eluaegset immuunsust.¹⁰⁵

18. sajandil hakatakse rõugeid aktiivselt ennetama inokuleerimise, täpsemalt variolatsiooni¹⁰⁶ meetodiga. Selleks võeti loomulikult teel rõugetesse nakatunud inimese rõugevillist materjali ning viidi terve inimese organismi. Nii loodeti esile kutsuda haiguse kergem vorm.¹⁰⁷ Esimese variolatsiooni Eesti alal viis läbi 1756. aastal Tartu arst August Schulinus, kes pookis rõugeid kahele talupojale ja Torma pastori Johann Georg Eiseni kahele lapsele. Sellest alates hakkasid Schulinus ja Eisen rõugete inokuleerimisega ulatuslikumalt tegelema. St Peterburgi loodi inokulatsioonihaiгла 1768. aastal, mille eeskujuks oli 1746. aastal asutatud Londoni inokulatsioonihaiгла, mis oli esimene omalaadne Euroopas. 18. sajandi lõpuaastateks oli variolatsioon Vene impeeriumis laialt laialt levinud. Tänu Edward Jenneri tegevusele 18. sajandi viimasel kümnendil hakati variolatsiooni asemel vaktsineerima. Selle käigus nakatati tervet inimest veiserõugetesse haigestunud inimese villidest võetud materjaliga, mis tagas immuunsuse rõugete korral. Otto Huhn sooritas esimese vaktsineerimise Vene impeeriumis Riias 1800. aastal. 1805. aastal keelustati Venemaal variolatsioon, Suurbritannias tehti seda alles 1840. aastal. Meditsiini seisukohast oli Baltikum Vene impeeriumis nii mõneski tegevuses esirinnas: Peter Ernst Wilde ajakirjad olid esimesed omalaadsed keisririigis, Schulinus tegi esimese inokulatsiooni ja Huhn esimese vaktsineerimise.¹⁰⁸ Rootsmäe sõnul on siinsetel aladel vaktsineerimise mõju selgelt näha, sest

¹⁰² Lühhiike õppetud. 34–38 number.

¹⁰³ Gadebush. Livländische Bibliothek. Lk 229.

¹⁰⁴ Alfred W. Crosby. Smallpox. // The Cambridge World History of Human disease. Cambridge. 1993. Lk 1010.

¹⁰⁵ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 87–88, 98–99.

¹⁰⁶ Variolatsioon (*variola* rõuged) – selle järgi siirutati rõugenakatis haigelt inimeselt lõike või pistega tervele, kellel tekkisid sellest kerged rõuged ning ühtlasi immuunsus. Inokulatsioon on ükskõik milline kaitsepöõge, mille eesmärgiks on immuunsuse tekitamine patogeeni või antigenei elusorganismi viimine. Seega variolatsioon on rõugete inokulatsioon.

¹⁰⁷ Porter. The Eighteenth Century. Lk 431–432.

¹⁰⁸ Bartlett. Inoculation for smallpox. Lk 196–197, 204–205.

rõugetesse suremise osakaal langeb 19. sajandi esimesel poolel 3,6%-ni.¹⁰⁹

Wilde soovitab lastele „kunsti läbbi” rõugeid teha ning on enda sõnul ka ise püüdnud lastele rõugeid pookida, lisades, et see on õnnestunud. Samas ütleb Wilde, et veel ei ole sellist rohtu leitud, mis võiks rõugete saamist ära hoida. Tema hinnangul sureb rõugetesse nakatumise tagajärel iga seitsmes kuni kümnes laps. Wilde oletab, et mõnel aastal sureb „meie Ma sees” üle tuhande lapse rõugeisse. Teisalt nimetab ta tunduvalt väiksemat arvu, öeldes, et see „haigus mitto sadda last tappab”. Wilde peab siinmail laste suremust suuremaks kui mujal, sest rõugeis lapse eest ei hoolitseta piisavalt. Wilde järgi on variolatsiooni tagajärel surnud laste osakaal üks sajast ning tänu sellele jääb ellu mitu tuhat last. Tema järgi on kaitsepookimise vajalikkus tingitud sellest, et siis tulevad rõuged paremini välja ja kuivavad kiiremini ära, neid ei tule palju ega jää järele suured armid ning mis peamine – varioleeritud laps ei saa enam rõugeid. Wilde sõnul ei taha talurahvas oma lapsi pookida lasta ja neid peab selleks sundima. Ta lisab, et nendel lastel on rasked rõuged, kelle vanematel oli sama haigus. Kuid lapsed ei päri neid „omma emma werrest”, vaid haigus saadakse teise rõugetes oleva lapse käest higiga ja „mu wisiga”. Ta lisab, et seetõttu on suurtes linnades alati rõugeid.¹¹⁰ Lastel rõugete pookimist soovitab ka Arvelius, kelle sõnul tuli laste sisikond enne pookimist puhastada. Selleks kasutati lahtisteid. Samuti võis pookida vaid terveid ja tugevaid lapsi.¹¹¹

Boerhaave märgib, et rõugetesse haigestuvad ennekõige lapsed ja need, kes pole seda varem põdenud. Tema järgi liigub nakkus õhu kaudu ning pärast kehamahladega segunemist hakkavad sümptomid ilmnema. Haigus levib kehas verega. Patsiendil tuleb aadrit lasta, anda juua vett, salpeetriga apelsinimahla ja piima. Vältida tuleks liigset higistamist. Suures hulgas, pigem madalad ning näole ilmuvad rõugevillid on Boerhaave järgi halb märk. Kõrged ja harvemad rõugevillid ennustavad positiivsemat haiguse kulgu. Juua tuleb patsiendile anda hapusid jooke ning jalgu tuleb leige veega pesta. Arsti eesmärgiks on Boerhaave arvates soodustada rõugevillide väljatulemist vältimaks seesmiste organite kahjustumist. Selleks tuleb muuhulgas juua sooja jooki ja teha klistiiri.¹¹² Wilde järgi tuleb samuti soodustada rõugete väljatulemist, kui see iseenesest ei toimu. Ta soovitab rõugete väljatulemiseks juua aedvaagi juure vesitõmmist, iisopi ja melissi vesitõmmist, süüa peterselliseemneid ning panna jalgadele hapu taigna sisse sõtkutud sinep, kuhu on lisatud ka äädikat. Rõugete paremale väljatulemisele aitab kaasa keha puhastamine, mida saab teha klistiiriga. Tundub, et Wilde on proovinud asendada koostisosi kohalikele talupoegadele kättesaadavatega. Tema soovitatud

¹⁰⁹ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 87.

¹¹⁰ Lühhiike õppetud. Nr 34. Lk 129–132.

¹¹¹ Friedrich Gustav Arvelius. Ramma Josepi Hädda- ja Abbi—Ramat. Tallinn. 1790. Lk 71–77.

¹¹² Boerhaave. Aphorisms. Lk 375–376, 378–379, 381–384.

joogid on pigem hapu maitsega: taar, veega keedetud jõhvikad, piima ja vee segu, pett, äädikaga hapuks tehtud vesi, vee sisse pandud leib ning vadak. Wilde järgi tuleb hoida jalgu soojas, sest seeläbi tulevad rõugevillid enamini jalgadele, mitte näole ega rindkerele, kuhu tulevad kurjad rõuged. Hea ja kurja rõuge eristus on Wildel Boerhaavega sama.¹¹³

Tissot sõnul on samuti kahte sorti rõugeid, nende ravi on aga ühesugune ning ainsana varieerub ravimiannuse kogus. Tissot paneb samuti rõhku jalgade pesemisele. Haigele lapsele tuleks juua anda vett, kuhu on lisatud mett, äädikat ja leedripuuõisi, või teha jooki, kus odrakeeduveele on lisatud salpeetrit, mett ja äädikat.¹¹⁴ Wilde soovib täpselt sama retsepti, millel on Tissot' poolt esitatuga väga sarnane sõnastus, jättes vaid äädika välja. Seda jooki soovib Wilde kasutada peamiselt sooja tõve raviks, kuid ka üldiselt haiguste vastu.¹¹⁵ Imikule tuleks Tissot arvates anda leedrimarjade, pärnaõite või sidrunimelissi piimatõmmist, lisaks sobib ka petipiim. Rõugete ajal on keha puhastamine samuti oluline. Selleks tuleb kuumas vees lahustada manna ja lahtistava toimega pulber. Suure palaviku korral tuleb Tissot järgi aadrit lasta ja klistiiri teha ning kui see ei toimi, siis tuleb segada väävel ja kannikeste siirup odravees.¹¹⁶ Võib öelda, et Wilde rõugete ravimeetodid ei erine oluliselt Boerhaave ja Tissot' omadest.

2.6 Marutõbi

19. numbris käsitleb Wilde koos marutõbe ja maohammustust. Rootsmäe oletab, et marutõbi moodustas 0,1% surmadest.¹¹⁷ Tissot peab marutõbe koertele, huntidele ja rebastele loomuomaseks, mis kandub inimesele haige looma hammustuse kaudu. Tissot soovib haava kauteriseerida või hammustatud osa võimaluse korral ära lõigata. Lisaks tuleb mitu korda aadrit lasta. Patsient tuleks panna sooja vanni, talle tuleks teha klistiiri, haava tuleb määrada elavhõbedast, tärpentinist ja searasvast tehtud salviga ja lisaks ka õliga ning iga kolme tunni järel tuleb anda pulbrit tehtud kinavrist ja muskusest koos pärna ja musta leedri joogiga.¹¹⁸

19. numbris jagatud ravimite soovitusel on Wildel kõige ebaharilikumad. Vahest leidub põhjus haiguse raskuses. Kõigepealt tuleb Wilde sõnul kutsuda keegi, kes kuppu laseb. Selle inimese ametinimetust ta ei täpsusta. Verd peab aga palju lastama ning lisaks võib ka veeni avada. Kupulaskmise haava tuleb pesta mõisast küsitud äädikaga. Samuti soovib Wilde

¹¹³ Lühhike õppetud. Nr 35–37. Lk 133–141.

¹¹⁴ Tissot soovib odra jooki veel paljude hädade korral, näiteks külmetuse, väliste haiguste ja pleuriidi korral. Lk 117, 124–125, 143, 180, 220, 223, 281, 367, 437, 480, 511, 530.

¹¹⁵ Lühhike õppetud. Nr 5. Lk 16.

¹¹⁶ Tissot. Advice. Lk 215–216, 220–223, 581–588.

¹¹⁷ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 148.

¹¹⁸ Tissot. Advice. Lk 194, 199–204, 593–594.

kasutada teriakki¹¹⁹ ja poomõli, mida tuleb haigele jäsemele määrada. Poomõli kehvema alternatiivina käsib Wilde panna mee sisse pruune põrnikaid, kes „leht ku sees õhto lendawad”.¹²⁰ Marutõve hammustuse osas on Wildel ja Tissot'l ühine vaid aadrilaskmise soovitus ning õliga haava määrimine. Kuid sellegi põhjus võib olla Wilde ürituses jagada kohalikule talupojale käepäraseid soovitusi.

Arvelius käsitleb samuti marutõbise looma hammustust. „Ramma Josepis” antakse nõu, kuidas haiget looma ära tunda ning haiguse tunnuste ilmnemise korral kästakse loom hukata.¹²¹ Looma surmamist käsib ka Tissot.¹²² Wilde ei paku marutõbise looma kirjeldust ega käsi sellise looma hukata, kuid põhjus võib peituda trükise pikkuse piiratuses.

2.7 Tüüfused

Tüüfuseid ei eristatud üksteisest kuni 19. sajandi alguseni ning neid ei peetud nakkavaks. Eesti keeles on tüüfust nimetatud soetõveks. 18. sajandil nõudis tüüfustest rohkem elusid vaid rõuged. Keskmiselt põhjustas tüüfus 7,5% surmadest.¹²³ Tüüfus levis enamasti ülerahvastatud ja puuduliku hügieeniga paikades, näiteks laevadel, slummides. Tüüfuse levimisele võis peaaegu kindel olla vanglates, mistõttu nimetati seda ka „vangla palavikuks”.¹²⁴

Soetõbe on „Lühhikeses õppetuses” mainitud kokku 12 korda. Wilde on soovitanud eemale hoida soojas tõves olevatest inimestest¹²⁵, millest võiks oletada, et ta pidas seda nakkavaks. 5. numbris kirjeldab Wilde tüüfust lähemalt. Wilde järgi püüab keha „kurja”, milleks ta peab „rägga” või paksu ja kõlbmatut verd, seest välja saada tõve kaudu. Tema järgi haigus on see, mis saadab „kurja ning rojastust” välja vere ja soolte seest. Halb väljub kehast higi, kõhulahtisuse, ninaverejooksu ja harva ka uriini kaudu. Wilde seletab, et kui tõvest tingituna „kõht saab wallale”, siis võib haige tänu sellele terveks saada, sest nii saab kuri kehast väljutatud. Samas ta hoiatab, et kui sel juhul haige sauna higistama viia, võib „tõbbi seggaseks ning kurjemaks minna”, patsiendi üle võimust võtta ja võib koguni eluohtlik olla. Wilde käsib talupojal tähelepanelikult jälgida, mil moel haigus ise püüab halba kehast välja saata.¹²⁶ Seega võiks öelda, et Wilde jaoks on nii tüüfus kui ka haigused üldiselt positiivse

¹¹⁹ Vastavalt ajale ja kohale koosnes teriakki kuni 60 erinevast koostisosast. Selle põhiline komponent oli rästikuliha, mida peeti universaalseks vastumürgiks.

¹²⁰ Lühhike õppetus. Nr 19. Lk 71–72.

¹²¹ Arvelius. Ramma Josep. Lk 82.

¹²² Tissot. Advice. Lk 195.

¹²³ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 10, 46.

¹²⁴ Porter. The Eighteenth Century. Lk 407, 467.

¹²⁵ Lühhike õppetus. Nr 3. Lk 6.

¹²⁶ Lühhike õppetus. Nr 5. Lk 13–14.

tulemiga vahendväärtus, mitte midagi sellist, mis on olemuslikult halb. Samuti sobib see hästi humoraalpatoloogia teooriaga, mille järgi tervenemine on seotud keha puhastamisega.

Boerhaave järgi on palavik üks levinumaid haigusi, mis põhjustab tihti surma ning selle ravimine aitab paljude tõbede korral. Palaviku tekitajaks peab ta sisemisi põhjuseid ning tunnusteks värinaid, kiiret pulssi ja kuumust.¹²⁷ Palavikele paneb suurt rõhku ka Tissot, kes käsitleb erinevaid palaviku tüüpe kolmes peatükis. Tema sõnul tekib palavik siis, kui veri on põletikuline. Selle raviks tuleb vähendada toidu kogust, lasta aadrit, teha klistiiri, jalgu pesta sooja veega ning tuleb palju juua.¹²⁸ Wilde soovitatav sooja tõve vastu pajukoort, lasta aadrit ning võtta lahtisteid või higistama ajavaid rohte.¹²⁹ Tüüfustega kaasnevat teadvuse hägustumist Wilde ei maini. Aadrilaskmise ja keha puhastamise olulisus on palaviku korral Wildel ja Tissot'l sarnane. Võib öelda, et Wilde käsitleb soetõbe pigem vähe arvestades selle levimust.

2.8 Düsenteeria

Düsenteeria eestikeelne vaste on „kõhho tööbi”, mida peeti ka 18. sajandil nakkushaiguseks. Valgustussajandil oli düsenteeria rõugete ja tüüfuse järel kolmas surmapõhjustaja. 18. sajandi teisel poolel moodustas düsenteeria 5,3% suremusest. Rootsmäe järgi väljendub düsenteeria sessoonsus paremini kui teiste nakkushaiguste puhul nii, et suured epideemiad olid enamasti vaid suvekuudel ja sügise alguses. Düsenteeria letaalsus oli tema sõnul enamasti 10–20%. Düsenteeria oli lastele mitu korda letaalsem kui täiskasvanutele. 66% surnutest olid kuni 14-aastased lapsed.¹³⁰ Euroopas peetakse düsenteeria suremuseks umbes 10% ning ohvriteks olid peamiselt noored inimesed.¹³¹

Tissot sõnul on heaks raviks emeetikumid ning tuleb hoiduda lihast. Kui haigel on ka palavik, tuleb aadrit lasta ning palju juua. Samas lihtsalt kõhulahtisuse kohta kirjutab Tissot, et see aitab sisikonda puhastada ning seda ei tohiks peatada, välja arvatud juhul see kestab rohkem kui viis päeva.¹³² Pole täpselt selge, mil määral „Lühhikeses õppetuses” tehakse vahet kõhutõvel ja sümptomina kõhulahtisusel. 15. numbris öeldud, et saarepuu koor aitab nii diarröa kui ka kõhutõve korral, samas kui 35. numbris näib, et neid on kasutatud sünonüümina, kuna esmalt on seletatud keha puhastamise kasulikkust oksendamise ja

¹²⁷ Boerhaave. Aphorisms. Lk 127–128.

¹²⁸ Tissot. Advice. Lk 244–246.

¹²⁹ Lühhike õppetud. Nr 15. Lk 55.

¹³⁰ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 12, 62, 70–71.

¹³¹ Lindemann. Medicine and Society. Lk 61.

¹³² Tissot. Advice. Lk 332–333, 338–339.

kõhulahtisusega ning seejärel on soovitatud ravimit juhuks, kui oksendamine või kõhutõbi juba liiast on.¹³³ Hupeli sõnaraamatu järgi „kõhho többi” on kas düsenteeria või kõhulahtisus ning viimane on ka termini all „köht on järrel”.¹³⁴ Wilde on kõhutõbe kokku maininud 8 korda. Üldiselt näib, et kõhutõbi või ka kõhulahtisus on sekkumist vajava hädana pigem kõrvale jäänud, eriti kui arvestades selle levimust, ning humoraalpatoloogia teooriast lähtuvalt oli suurem rõhk organismi puhastamisel roiskunud kehamahla eemaldamise kaudu, milleks muuhulgas oli ka lahtistite kasutamine.

2.9 Malaaria

Malaaria ehk külm tõbi, vahel ka hall tõbi, hakkas Eesti aladelt aegamööda kaduma 18. ja 19. sajandi vahetusel. Malaariaohvrid moodustasid 18. sajandi teisel poolel 0,4% surmadest. Liivimaa kubermangu Eestis osas oli malaariasse suremus kolm korda suurem kui Eestimaa kubermangus. Malaaria ohvrid olid igas vanuses inimesed. Eesti aladel esines peamiselt kolmepäevase tsükliga malaariat.¹³⁵ Euroopas kasutati malaaria raviks peamiselt kiinapuu koort, valu vaigistamiseks tarbiti oopiumi. Oli üldiselt teada, et malaariasse haigestuvad tihedamini need, kes elavad suudmealade, soode ja ojade läheduses.¹³⁶

Tissot eristab erinevaid malaaria ehk vahelduva palaviku liike olenevalt sellest, mitme päevase intervalliga palavik ja külmavärinad esinevad. Samuti saab eristada kevadel ja sügisel esinevat malaariat. Tema järgi üldiselt malaaria ei ole surmav ning parimaks ravimiks on kiinapuu koor.¹³⁷ Kevadeti ja sügiseti esinevate malaariate eristamist peab ka Boerhaave oluliseks, kuna nende ravimeetodid erinevad.¹³⁸ Wilde järgi on külma tõve korral keha täis „rägga ning rojasust”, mis on vaja välja saada.¹³⁹ Wilde ei tee malaarial selliseid eristusi nagu Tissot ja Boerhaave. Põhjus seisneb arvatavasti ajakirja piiratuses. Kokku on „Lühhikeses õppetuses” malaariat nimetatud 12 korda. Selline arv on aga tähelepanuväärne, kuna sama palju mainimisi leidis ka soetõbi, kuid nende kahe haiguse osakaal suremusest oli külm tõvel 0,4% ja soetõvel 7,5%. Põhjus võib peituda haiguse raskuses ja kroonilisuses. Rootsmäe oletab, et nii mõnedki malaariapatsiendid võisid surra hoopis järelhaigustesse, mistõttu malaaria surma põhjusena võib olla tegelikust suurem.¹⁴⁰

¹³³ Lühhike õppetus. Nr 15. Lk 15. Nr 35. Lk 135.

¹³⁴ Hupel. Ehstnische Sprachlehre. Lk 184.

¹³⁵ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 150–153.

¹³⁶ Porter. The Eighteenth Century. Lk 404, 406, 424–425.

¹³⁷ Tissot. Advice. Lk 270, 272–275.

¹³⁸ Boerhaave. Aphorisms. Lk 174.

¹³⁹ Lühhike õppetus. Nr 5. Lk 16. Nr 9. Lk 31.

¹⁴⁰ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 152.

2.10 Teised nakkushaigused

Wilde on "Lühikeses õppetuses" käsitlenud enamust varauusajal Euroopat laastanud nakkushaigustest. Ta on neli korda maininud haigust, mille Hupel on tõlkinud "koeratõveks". Saksa keeles on Hupel andnud sellele vaste *Schwindsucht*¹⁴¹, mis on termin, millega on hiljem hakatud tähistama tuberkuloosi. Siiski ei saa sellist seletust õigeks pidada. Tuberkuloos oli varauusaegses Euroopas laialt levinud, moodustades 16. ja 17. sajandil märkimisväärse osa, kohati kuni 20% surmadest. Haiguse ulatuslikum levik algas 18. sajandil ja jätkus intensiivselt 19. sajandil.¹⁴² Tuberkuloos oli üks suurimaid surma põhjustajaid 19. sajandil ning haiguse levik pidurdus alles sajandi lõpus.¹⁴³ Samuti on tuberkuloosi seostatud peamiselt linnadega.¹⁴⁴ Tuberkuloosi erinevate vormide ühe termini alla defineerimine toimus alles 19. sajandil.¹⁴⁵ Rootsmäe järgi on meetrikaraamatutes kopsutuberkuloosi nimetatud saksa keeles terminiga *Schwindsucht*, kuid eesti keeles on kasutusel olnud ka mõiste "rinnatõbi".¹⁴⁶ Hupeli järgi on selle termini saksakeelne vaste *Brustkrankheit*.¹⁴⁷ See aga teeb haiguse mõistmise veel keerulisemaks, sest Rootsmäe järgi on terminiga *Brustkrankheit* nimetatud ka grippi ja leetrid.¹⁴⁸ Võib oletada, et kuigi tuberkuloos haigusena levis varauusaegses Euroopas, siis kuna terminoloogiline segadus esines juba saksa keeles, oli Hupelil raskusi eestikeelset vastet Wilde nimetatud haigustele leida ning seetõttu ei pruukinud haiguste tõlge olla alati kõige täpsem.

Samuti on keeruline oletada, mida on "Lühikeses õppetuses" täpselt mõeldud "kärnade" all. Seda haigust peab Wilde nakkavaks ja samuti toob ta välja nendega kaasneva sügeluse.¹⁴⁹ Wilde on kärnasid nimetanud kokku 13 korda, mistõttu võiks öelda, et tegemist oli Wilde jaoks olulisega terviseprobleemiga. Seda, millise terviseprobleemiga täpsemalt tegemist oli, ei ole ajakirjale tuginedes ega praeguse historiograafia juures võimalik oletada.

¹⁴¹ Hupel. Ehstnische Sprachlehre. Lk 184.

¹⁴² Lindemann. Medicine and Society. Lk 58.

¹⁴³ Bynum. Science and the practice of medicine. Lk 225.

¹⁴⁴ Porter. The Eighteenth century. Lk 473.

¹⁴⁵ William D. Johnson. Tuberculosis. // The Cambridge World History of Human disease. Cambridge. 1993. Lk 1064.

¹⁴⁶ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 137.

¹⁴⁷ Hupel. Ehstnische Sprachlehre. Lk 257.

¹⁴⁸ Rootsmäe. Nakkushaigused. Lk 112, 134.

¹⁴⁹ Lühike õppetuse. Nr 3. Lk 6. Nr 39. Lk 149.

3. Tervisehädad

3.1 Valud

Tervisehädadest enim on Wilde maininud erinevaid valusid, kokku 28 korda. Tissot annab nõu valude korral, mis ei ole seotud konkreetsete haigustega ning mis esinevad ükskõik millises kehaosas. Valu leevendamiseks võib aadrit lasta ning haigel tuleb palju juua, näiteks sooja vee ja piima segu või odrajooki (odrakeedu vesi, millele on lisatud salpeetrit, mett ja äädikat). Samuti aitavad Tissot sõnul klistiirid, valutavale kohale pandud plaaster või soe vann.¹⁵⁰ Boerhaave järgi on valud seotud närvidega. Ta käsitleb vaid haavast tingitud valu, mille puhuks ta annab pigem üldist nõu lisades, et tuleb valu põhjustavale närvile vajutada või kasutada opiaate.¹⁵¹ „Lühhikeses õppetuses” on enim valusid käsitletud 18. numbris, kokku 5 korda. Seal on nimetatud valu üldiselt, luuvalu (3) ning südame valu. Nende valude raviks soovitatakse sireliõite keeduvett juua või keeta sireliõisi ja kummelit piima sees ja haigele kohale peale panna.¹⁵² Jällegi on näha, et Wilde üritab pakkuda oma lugejale kohalikest taimedest ravimeid.

3.2 Välispidiselt ravitavad hädad

Wilde on tihti koos maininud haavasid (16), paiseid (15) ja paistetusi (18). Nende ravimisele on „Lühhikeses õppetuses” kokku pühendatud 6 peatükki. Kokku on need 5 numbri peateemaks, millele lisandub 39. number, kus käsitletakse lisaks ka kärnasid, mida eraldi on nimetatud 13 korda. Paistetusi Boerhaave ega Tissot eraldi peatükitena ei käsitle.

Nagu võib oletada, on haavahooldus oluline osa kõigis kolmes käsitletavas meditsiinilises trükises. Wilde järgi sobib haavadele ja paisetele panna plaaster, mis on tehtud meevahast ja kanepi- või linaseemneõlist. Haavade ja paisteteparanemisele aitab kaasa tubakakeedu veega või kustutamata lubja ja pajukoore veega pesemine. Samuti võib haavadele ja paisetele peale panna vaigust, vahast ja rasvast tehtud plaastrid. Kui haavast jookseb rohkesti verd, pole see Wilde sõnul halb, kuna see on sama hea, kui on aadrit lastud ning siis on ka valu vähem. Haava ääred tuleb kokku suruda, haavale neljakordne riie peale panna ja paelaga kinni siduda. Liigse verejooksu korral tuleb panna tammepuukäsn haavale panna enne kinnisidumist.¹⁵³

¹⁵⁰ Tissot. Advice. Lk 529–530, 587.

¹⁵¹ Boerhaave. Aphorisms. Lk 54–56.

¹⁵² Lühhike õppetus. Nr 15. Lk 65–66.

¹⁵³ Lühhike õppetus. Nr 3. Lk 7–8. Nr 24. Lk 89–90. Nr 20. Lk 74.

Tissot soovib suuremate vigastuste korral kirurgi poole pöörduda. Mõnevõrra sarnaselt Wildele, ei ole Tissot arvates probleemne, kui haavast veidi verd jookseb, kuid side peab tema sõnul käepärast olema. Haavale asetatavat riidet tuleb kasta õli sisse ja alles seejärel kinni siduda. Kui aga väiksem veresoon on viga saanud, tuleb haavale asetada tammepuu käsna ja seejärel kinni siduda. Suure veresooneni jõudnud haavale tuleb teha ligatuur.¹⁵⁴ Boerhaave järgi tuleb haava paranemiseks sellest esmalt eemaldada võõrkehad. Patsiendile tuleb anda toitu, mis aitab vere loomele kaasa ja mis ei ole puhastava toimega, kuid peab olema kergelt seeditav. Haavale ei tohi õhku juurde pääseda ning peale tuleb panna plaaster. Haava ääred tuleb kokkusuruda, et tagada selle kinni kasvamist. Üldiselt on siiski näha, et Boerhaavel on suurem rõhk püüdel tagada keha taastamist ja toetada selle seesmisi funktsioone ning haavaga tegelemine jäetakse pigem kirurgidele.¹⁵⁵ Wilde õpetused kirurgi või habemeajajat ei maini ning tõenäoliselt polnud ka Liivimaa talupojal võimalik piisavalt kiiret abi vigastuse korral saada. Tissot'ga on Wildel sarnane tammepuukäsna kasutamine. Lisaks annab Wilde nõu, millal käsna korjata.¹⁵⁶

3.3 Sünnitus

Sünnitusabile on Wilde pühendanud 40. numbri. Tema sõnul on paljud ämmaemandad rumalad, mistõttu nad võivad lapsele palju kahju teha ning koguni surma põhjustada. Ta lisab, et suur hulk teadmisi antud vallas on tegelikult empiirilised ning seetõttu pole tal võimalik lugejale kõike õpetada. Esmalt peab teadma, kas laps on kõhus õiget pidi ning ta tuleb vajadusel asetada „nende kui kohhus on” – laps peab sündima pea ees või mõlemad jalad ees. Laps saab paremini ilmale toodud, kui anda naisele angerja maksa süüa. Pärast sünnitust tuleb palaviku korral anda salpeetrist ja jõekarbist tehtud pulbrit. Ülejäänud ravimid on pealemäärimiseks.¹⁵⁷

Sarnaselt Wildele kirjutab ka Tissot', et see on mahukas teema ning vajaks omaette raamatut. Tissot hoiatab, et sünnituse ajal ei tohiks naisele anda kuuma ja „ärritavaid” asju, nagu näiteks vein, kohv või brändi, kuna need ei soodusta sünnituse protsessi, vaid on hoopis kahjulikud. Rõstitud leiba ja vett võib sünnitajale anda nii palju, kui ta soovib, kuid üldiselt on söömine sel ajal keelatud. Samuti tuleb vajadusel laps õiget pidi keerata.¹⁵⁸ Sünnitust käsitleb ka Boerhaave. Tema järgi peavad sündides olema lapsel kas pea või jalad ees. Ta toob ka välja

¹⁵⁴ Tissot. Advice. Lk 437–440.

¹⁵⁵ Boerhaave. Aphorisms. Lk 47–48, 50–51.

¹⁵⁶ Lühhiike õppetud. Nr 20. Lk 74.

¹⁵⁷ Lühhiike õppetud. Nr 40. Lk 152–155.

¹⁵⁸ Tissot. Advice. Lk 367–368, 370.

võimaluse, et võib sündida ka veel teine laps.¹⁵⁹ Sünnitusabi käsitlemine näitab Wilde püüdu käsitleda võimalikult paljusid teemasid.

3.4 Silmahaigused

18. ja 19. sajandil eesti ja läti talurahva seas levivatest haigustest pandi märkimisväärne rõhuasetus silmahaigustele. Põhjuseks peeti rehielamus olevat suitsu. Näib, et ka talupojad ise arvasid sama. Samal perioodil hakati välja tooma rehielamute ümberehitamise vajadust. Varasemad uurimused on näidanud, et silmahaiguste all kannatas umbes 3% talurahvast.¹⁶⁰

Sarnaselt kaasaegsetele kritiseeris ka Wilde talumaja ehitust. Rehetoas olev suits on talurahvale "waewaks", sellest tuleb "silma wigga", mida ka talupoeg Wilde sõnul ise teab. Wilde järgi on probleem aga suurem – kui hoida suitsu väljaajamiseks ja valguse saamiseks ust lahti, läheb soe välja ja külm tuleb sisse, mis on haigele kahjulik. Talurahval oli tema sõnul halb komme seada haigeid ukse lähedale, mistõttu haigel higi "lööb tagasi" ja see võib olla eluohtlik. Selline sooja ja külma vaheldumine on eriti hukatuslik rõugete korral, kuna rõuged külmaga "löövad taggasi süddame peäle". Selliste juhtude vältimiseks ja üldise olukorra parandamiseks soovitas Wilde ehitadaaju juurde korstna ja lisaks akna, mille juurde lisab, et see ei maksa palju. Wilde mõonab, et kui ajakirja lugeja ei soovi oma maja vilja kuivatamise pärast ümber ehitada, võiks ometi olla haigeteleaju kõrval aknaga tuba vältimaks sooja ja külma tuule vaheldumist.¹⁶¹ Sellest on näha, et Wilde arvamus sobitus küll oma kaasaegsetega seostades silmahaigusi ja rehielamus olevat suitsu, kuid silmahaigustest enam pöörab Wilde tähelepanu külmast õhust tulevatele potentsiaalsetele probleemidele.

Wilde on silmadega seotud hädasid välja toonud lisaks eelnevale veel kahel korral. 14. numbris soovitas arst silmahaiguste ja langetõve vastu ülekäiarohtu (harilik palderjan). Haigete silmade valu vähendab pärna keskmisest koorest tehtud vesileotis, mis aitab ka paljude teiste valude juues.¹⁶² Milliseid silmahaigusi talurahva esineb, Wilde ajakirjas ei täpsusta, mida arvatavasti ei võimalda ajakirja piiratus. Tissot käsitleb silmahaigusi äärmiselt vähe. Ta toob välja, et päikesepiste korral on silmad kuivad ja punased ning võib esineda soovimatuid silmalaugude liigutusi ja valu silmades. Rõugete juures on Tissot järgi silmalaud ülespaistetanud ning lisaks võib esineda silmade punetust või põletikku. Samuti tekib põletik

¹⁵⁹ Boerhaave. Aphorisms. Lk 366–367.

¹⁶⁰ Marten Seppel. Kui haiged olid talurahva silmad Liivimaal 19. sajandi alguses? // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. 2011. Lk 146–147, 164, 169–170.

¹⁶¹ Lühhiike õppetud. Nr 33. Lk 125–127.

¹⁶² Lühhiike õppetud. Nr 14. Lk 52. Nr 16. Lk 57–58. Nr 33. Lk 125–127.

leetrite korral.¹⁶³ Seega silmadega seotud probleeme mainib Tissot ainult kui haiguste sümptomeid, mitte eraldiseisvate haiguste kategooriana. Ka Boerhaave käsitleb silmadega seotud hädasid teiste haiguste sümptomitena.¹⁶⁴ Võib öelda, et Wilde väljatoodud silmahaigused on võrreldes Tissot' ja Boerhaavega uuenduslikud, mis võib olla püüe kohandada tervishoiualaseid nõuandeid kohalikule lugejale.

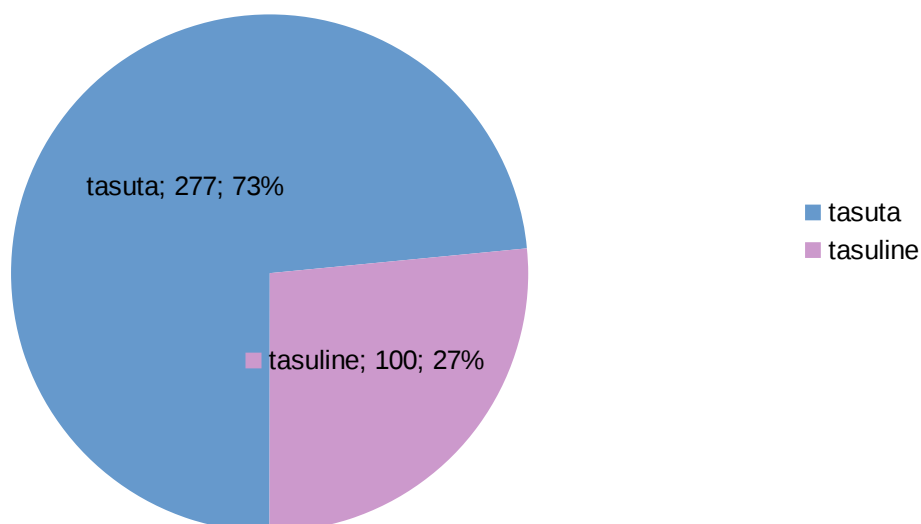
¹⁶³ Tissot. Advice. Lk 168–169, 225, 236.

¹⁶⁴ Boerhaave. Aphorisms. Lk 64, 110, 139, 170, 201, 230, 266.

4. Ravimid

Wilde soovitatud ravimid on kontentanalüüsis jagatud kaheks peamiseks kategooriaks: tasuta ja tasulised. Sellist liigitust on kasutatud selleks, et luua eristus talurahvale võimaliku kättesaadavuse osas. Tasuta ravimite alla kuuluvad koostisosad, mida talupojal oli võimalik saada kas metsast või kodusest majapidamisest, sh põllult, ning seega ei tulnud selle eest midagi tasuda. Tasuliste ravimite kategooriasse kuuluvad koostisosad, mida tuli talupojal peamiselt apteegist osta või mõisast küsida. Kuna nii mõnedki apteegiravimid sisaldasid kohalikust loodusest pärit koostisosi, on tasuliste ravimite alla kategoriseeritud sellised koostisosad, mida talupoeg ise loodusest või kodumajapidamisest ei saanud. Diagramm 1 näitlikustab tasuta ja tasuliste ravimite osakaalu.

Diagramm 1. Tasuta ja tasuliste ravimite osakaal

Siiani on märkimisväärsel hulgal uuritud ravimtaimi Eesti rahvameditsiinis. Renata Sõukand ja Raivo Kalle on rahvaravitsejate poolt kasutusel olnud ravimeid jaganud kolme rühma: taimse päritoluga, loomse päritoluga ja apteegirohud¹⁶⁵, millest saab järeldada, et apteegist ravimite ostmine polnud ka talurahvale täiesti võõras. Rahvameditsiinis on moodustavad ravimtaimed 69%, loomse päritoluga vahendid 7%, keemilised ained 6%, maagilised abinõud 10% ja muud võtted 8%. Taimede osakaal varieerus olenevalt haigusest

¹⁶⁵ Renata Sõukand, Ain Raal. Ravimtaimed Eesti rahvameditsiinis. Ajalooline taust, etnofarmakoloogiliste andmete kogumine ja analüüs. Akadeemia. 2004. 8. Lk 1741.

43–92%.¹⁶⁶ Wilde soovitatud tasuta kättesaadavatest ravimitest on taimede osakaal mõnevõrra väiksem, 42%. Siiski moodustavad taimed suurima osa „Lühhikeses õppetuses” kirjeldatud retseptide koostisosadest. Seega kui vaadata ravimite päritolu, siis taimede silmatorkavalt suur osakaal oleks võinud vähemalt osaliselt Wilde ravimid talurahvale vastuvõetavamaks teha.

4.1 Apteegiravimid

Varauusajal olid apteegid peamiselt linnades ning Wilde initsiatiivil 1766. aastal Põltsamaale rajatud maa-apteek oli esimene omalaadne. Hulgaliselt hakati maapiirkondadesse apteeke rajama alles 19. sajandi teisel poolel. Apteegirohud olid talurahva jaoks üpris kulukad.¹⁶⁷ 33. numbris soovitab Wilde osta apteegist rohtu ühe rubla eest.¹⁶⁸ Võrdluseks võib tuua, et toop viina maksis 1765. aasta Liivimaa maapäeval vastuvõetud otsuse järgi 14 kopikat ning talupoja rakkemäeva hinnaks arvestati 4–4,5 kopikat.¹⁶⁹ Apteegid said oma ravimeid nii kaugkaubandusest, apteegiaedadest kui ka talupoegadelt kohalikke taimi ostes. Linnaapteegid kasutasid siinseid taimi pigem tagasihoidlikumalt, mille põhjuseks võis olla asjaolu, et apteegid teenindasid eelkõige linnakodanikke ja aadlike.¹⁷⁰ Wilde mainib samuti apteegis kohalike taimede kasutamist, püüdes nii oma lugejat julgustada kohalikke taimi kasutama. Koeraputk on Wilde sõnul mürgine, kuid vaatamata sellele tehakse sellest ravimeid, millest tuleb talupojal järeldada, et paljude taimede sees „üks wäggi” on ning taimi ei peaks ära põlgama. Ta lisab, et apteegis tehakse koeraputkest erinevaid pulbreid.¹⁷¹ Samuti kasutavad apteegid rohtude valmistamiseks pärnapuu õisi ning leedri või sireli õisi.¹⁷²

Kontentanalüüsist tuleneb, et olulise osa ravimite eest tuleb talupojal tasuda. Kokku on selliseid ravimeid nimetatud 100 korda. Talupojal tuli raha eest muretseda viina (11), äädikat (13), salpeetrit (12) ja soola (3). 9. number, mille üheks peateemaks on ka sool, tuleb talupojal koguni kuue erineva retsepti juures soola kasutada. Kuigi sool oli igapäevases kasutuses, siis on see siiski kategoriseeritud tasuliste alla, kuna selle muretsemine nõuab kulutusi. Need koostisosad on eraldi välja toodud oma tiheda esinemise tõttu. Viina ostmise vajadust mainib

¹⁶⁶ Sõukand, Raal. Ravimtaimed. Lk 1753.

¹⁶⁷ Sõukand, Raal. Ravimtaimed. Lk 1743–1744.

¹⁶⁸ Lühhike õppetus. Nr 32. Lk 128.

¹⁶⁹ Eesti ajalugu IV. Lk 169, 172.

¹⁷⁰ Vello Paatsi, Toomas Kukk. Tallinna raeapteegi kirjut tootevalik aastal 1695. Eesti Loodus. 2015. Nr 11. Lk 610–611.

¹⁷¹ Lühhike õppetus. Nr 12. Lk 42.

¹⁷² Lühhike õppetus. Nr 16. Lk 58. Nr 18. Lk 66.

Wilde 2. numbris, salpeetrit tuleb apteegist osta ning äädikat saab tema sõnul mõisast.¹⁷³

Kontentalüüsidest tuleneb, et Wilde, nagu ka teised rahvaalgustajad, pöörab suurt rõhku liigjoomise vastu võitlemisele. Liigjoomisega seotud tervislikke, moraalseid ja majanduslikke probleeme on käsitletud kokku 4 numbris ning 4 korral on seda mainitud väljaspool neid peatükke. Arstina toob Wilde välja alkoholitarbimise tervislikud kahjud, mistõttu üldine tervislik seisund halveneb ja elupäevad lühenevad. Just alkoholi liigse tarvitamise puhul toob Wilde sisse Jumala argumendi ja hirmutab talupoega joomise jätkamise korral kindlalt tuleva surmajärgse karistusega.¹⁷⁴ 29. numbris kirjeldab Wilde, kuidas joobes talupojalt petetakse välja odavama hinnaga kaupa, mistõttu kannatab talurahvas suurt rahalist kahju.¹⁷⁵ Vaatamata sellele käsib Wilde viina ravimi osana kasutada 11 korral. Alkoholi on ravimina soovitatud kalendrites. Aastatel 1790–1900 ilmunud kalendrites soovitatakse alkoholi kasutada eelkõige esmaabi korral. Peamiselt on kalendrilisades mainitud viina. Alkoholitõmmised moodustasid 18% antud ajavahemiku taimede kasutusviisidest.¹⁷⁶ Üle poolte kordadest on Wilde samuti viina soovitanud alkoholitõmmise tegemiseks. Näiteks 17. numbris tuleb panna männi kasvud viina sisse, mis annavad „head maggo”¹⁷⁷, millest võiks oletada, et seda tuli sisse juua. Juua tuleb talupojal ka viina, mille sees on hoitud sireliõisi.¹⁷⁸ Viina kasutamine ravi eesmärgil ei olnud ka talurahvale võõras. 3. numbris mainib Wilde, et talupojad jõid „wina ning piprad seggaminne”.¹⁷⁹ Näib, et Wilde annab talupojale veidi kahetist nõu – ühelt poolt tuleb viinast kindlasti hoiduda, kuid teisalt on see nii mõnegi kasuliku ravimi koostises.

Salpeetri ehk kaaliumnitraati kasutatakse tänapäeval konservandina ja väetisena. Salpeeter oli tollal üks üks püssirohu koostisosadest. Salpeeter oli 18. sajandi teisel poolel levinud ravim. Tissot toob välja oma tervishoiualaseid nõuandeid kirjeldava raamatu lõpus kokku 71 retsepti, millest 7 sisaldavad salpeetrit.¹⁸⁰ Lisaks on seda raamatus mainitud veel mitmeid kordi.¹⁸¹ Boerhaave on samuti salpeetri kasutamist vajalikuks pidanud.¹⁸² Sarnaselt Tissot raamatuga paljudesse keeltesse tõlgitud Šoti arsti William Buchani teos “Domestic Medicine” (1769) peab samuti salpeetrit oluliseks ravimiks, mis võiks hädaolukorras igal ühel kodus

¹⁷³ Lühhike õppetud. Nr 2. Lk 4. Nr 4. Lk 12. Nr 19. Lk 71.

¹⁷⁴ Lühhike õppetud. Nr 10–11. Lk 33–40.

¹⁷⁵ Lühhike õppetud. Nr 29. Lk 109–112.

¹⁷⁶ Martsoo. Ravimitest kalendrikirjanduses. Lk 26–27.

¹⁷⁷ Lühhike õppetud. Nr 17. Lk 61.

¹⁷⁸ Lühhike õppetud. Nr 17. Lk 64. Samas ei käsi Wilde lugejal seda palju juua, vaid üks või kaks lusikatait.

¹⁷⁹ Lühhike õppetud. Nr 3. Lk 5.

¹⁸⁰ Tissot. Advice. Lk 586–608. (Retseptid nr 2, 3, 20, 23, 26, 49, 53).

¹⁸¹ Tissot. Advice. Lk 160, 292, 295, 450.

¹⁸² Boerhaave. Aphorisms. Lk 22, 136, 142, 145, 186.

olemas olla.¹⁸³ Sellest võib oletada, et salpeetri ravimina kasutamine oli levinud üle Euroopa.

Äädikas, mida saadakse etanooli kääritamisel, näib olevat veelgi levinum ravim kui salpeeter. Tissot retseptides on äädikat mainitud 8 korda ning lisaks veel palju kordi eespool samas raamatus.¹⁸⁴ Samuti on äädikat soovitanud Boerhaave¹⁸⁵ ja Buchan¹⁸⁶. Äädikat kasutati nakkushaigustega võitlemisel. Eeldati, et nakkusi saab vältida puhtusega. Selleks puhastati, aurutati ja pesti lubjaveega ruume ning pihustati neisse sidrunimahla või äädikat, mida peeti haigusetekitajaid hävitavaks.¹⁸⁷ Äädikat piserdades ja äädikaauruga püüti ka Baltimaades 1770. aastate alguses Venemaal ja Poola aladel levinud katku vältida.¹⁸⁸ Arveliuse „Ramma Josepis” õpetatakse samuti äädikat kasutama. Ta kirjutab, et talurahvas tunneb äädikat, aga ei tea selle valmistamisest ega kasutamisest piisavalt. Äädikat soovitatakse kasutada toidus ja raviks. See jahutab verd ja "kinnitab südant" ning ajab "raske tõve" korral higistama. Katku ajal tuleb äädikat juua ja tuppa äädikaauru lasta, sest see aitab tervist hoida. Haava tuleb samuti äädikaga pesta. „Tõbbe jures, mis külge hakkab” tuleb äädikat valada kuumale kivile, millest tulenev aur hoiab nakkuse eest, kui ollakse haigega ühes toas. Lisaks on mainitud veel mitmeid haigusi, mille juures aitab äädikas.¹⁸⁹

Kalendrites on ravimiseks toiduainetest enim kasutatud soola ning seda on peamiselt mainitud haavade ja paisete ravimisel.¹⁹⁰ Boerhaave soovitab samuti soola kasutada.¹⁹¹ Wilde kirjelduse järgi kasutab ka talurahvas ravimiseks soola, kuid nad teevad seda kohati valest, sest võtavad soola, mida „tark ehk noid” neile annab. Talurahvas kasutab soola ka Wildele vastuvõetaval moel, pannes haigeks jäädes hommikuti toobi õlle sisse peo täis soola, mis ei ole nõia käest saadud.¹⁹² Seega Wilde soovitatud soola ravimina kasutamine võis olla lugejale tuttav ja sellest tulenevalt küllaltki vastuvõetav.

Lisaks eelnevalt nimetatutele soovitab Wilde talupojal ravimit osta 50 korda. Wilde käsib apteegist enim osta 22. numbris (8), mille peateemaks on haavad ja paised. Selles peatükis tuleb lugejal endale soetada järgnevaid ravimeid: maarjajää (2), pliivalge, silmakivi, mürr (2),

¹⁸³ William Buchan. Domestic Medicine, or the Family Physician. Edinburgh. 1769. Sissejuhatus. Lk XIV.

¹⁸⁴ Tissot. Advice. Lk 586–608 (Retseptid nr 1, 2, 19, 36, 64, 66, 68, 70; ka veel lk 32, 67, 95, 174, 252, 344, 450, 504).

¹⁸⁵ Boerhaave. Aphorisms. Lk 101, 136, 214, 310.

¹⁸⁶ Buchan. Domestic Medicine. Lk 87, 135, 185, 237, 305, 422.

¹⁸⁷ Porter. The Eighteenth Century. Lk 408.

¹⁸⁸ Laur. Eesti ala valitsemine. Lk 185.

¹⁸⁹ Arvelius. Ramma Josep. Lk 100–103.

¹⁹⁰ Martsoo. Ravimitest kalendrikirjanduses. Lk 22.

¹⁹¹ Boerhaave. Aphorisms. Näiteks lk 19, 49, 137, 215, 373.

¹⁹² Lühhiike õppetud. Nr 9. Lk 30–31.

salmiaak ja kamper. Ta mainib, et apteegist võiks endale osta eelnimetatud neljast koostisosast valmistatud pulbrit need, kes võivad seda endale lubada, kuid rõhutab, et see ei maksa palju ja on väga kasulik.¹⁹³ Vahest kõige traditsioonilisemad apteegist soetatud ravimid on teriakk ja "juudasitt" (asaföötidavaik). Siiski nii mõnegi tasulise ravimi puhul ei ole ostmise vajalikkust mainitud, näiteks tubaka ja suhkru puhul.

Göttingenis, Berliinis ja Viinis meditsiini õppinud Tallinna vaimuliku poeg Samuel Reinhold von Winkler (1764–1839) andis Tallinnas 1793. aastal välja raamatu „Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern”.¹⁹⁴ Teose viimastel lehekülgedel loetleb Winkler üles ravimeid nii saksa kui ka ladina keeles, mida tuleks apteegist osta. See nimekiri on võrdlemisi heaks näiteks 18. sajandi lõpus apteegis müüdavatest ravimitest. Nimekirjast võime leida järgmised nimetused: salpeeter, destilleeritud sireliõievesi, sireliõied, kummeliõied, jalap-lehtertapp, sennalehed, kamper, hispaania kärbsed, tärpentiniõli, mürriessents, pliivalge, ohakad (*Cnicus benedictus*) ning maarjajää.¹⁹⁵ Neid ravimeid nimetab ka Wilde. Winkleri apteegiravimite nimekirjast leiab ka sellised rohte, mida Wilde ei nimeta, kuid mis olid 18. sajandi Euroopas levinud¹⁹⁶, näiteks oopium, oksejuur (*Ipecacuanha*) ja guajakipuu¹⁹⁷.

4.2 Mõisast saadud ravimid

Wilde on kirjutanud, et mõisast tuleb talupojal küsida järgnevaid ravimeid: pojeng (3), aedvaagi juur (6), ohakas ja kamper, kusjuures viimatinimetatud ravimeid saab ka apteegist, ohaka hinnaks nimetab Wilde 2–3 kopikat. Seega kokku 11 korda.¹⁹⁸ Aedvaagi nimetus esineb esmakordselt 1660. aastal ilmunud saksa-eesti sõnaraamatus sõna all „aland”.¹⁹⁹ Eestis leidub seda metsistunud harva. Taime jämedat juurt on kasutatud ravimisel ja ingveri asemel maitseainena.²⁰⁰

¹⁹³ Lühhike õppetud. Nr 22. Lk 81–84.

¹⁹⁴ Johann Friedrich von Recke. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd 4. Mitavi. 1832. Lk 534.

¹⁹⁵ Samuel Reinhold von Winkler. Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern. Tallinn. 1793. Lk 439–442.

¹⁹⁶ William F. Bynum. Science and the Practice of Medicine in the Nineteenth Century. Cambridge. 1994. Lk 17–18.

¹⁹⁷ Winkler. Krankheiten. Lk 439–442.

¹⁹⁸ Lühhike õppetud. Nr 6. Lk 19–20. Nr 12. Lk 44. Nr 33. Lk 128.

¹⁹⁹ Raivo Kalle. Naturaliseerunud ravimtaimed etnobotaanika vaatenurgast. Mäetagused. 2007. Lk 106.

²⁰⁰ Sõukand, Kalle. Aedvaak *Inula helenium*. HERBA. Külastusaeg 04.05.2017 <http://herba.folklore.ee/?menu=taime&botid=44>

Mõisa käest abi palumine polnud talupoja esimene valik. 3. numbri alguses noomib Wilde talupoega, et viimane ei otsi haigestudes koheselt abi, vaid loodab iseenesest terveks saada. Arst lisab, et talupoeg otsib abi alles siis, kui ta „südda jo wägga wallutab”, mis järel saadetakse keegi mõisasse ravimit paluma. Abi otsimise kohest vajadust põhjendab Wilde sellega, et haige jääb pika peale nõrgemaks, mille tagajärjel ei pruugi ravimid enam mõjuda. Ta soovitab tarvitada enda õpetatud ravimeid või paluda mõisast rohtu juba siis, kui haigustest kuulda on ning talupoeg tunneb, et ta „ei olle mitte õige terve”.²⁰¹ Talupojal tuli siiski, vähemalt osaliselt, tasuda mõisa abi eest. Vastutasuks toodi näiteks kanu, mune, karusnahka või tõenäoliselt ka raha.²⁰²

Kohati näib, et Wilde püüab ravimite osas soosida talupoja iseseisvust mõisast ja apteegist. Ohakast rääkides soovitab Wilde endale taime seemneid mõisast muretseda või osta ja endale maha külvata, et sealt oleks iga ajal võtta. See Wilde sõnul on see parem kui tihti mõisast palumas käimine või apteegist suure summa eest ostmine. Järgmises numbris püüab Wilde veenda lugejat enda õpetuse järgi rohtu valmistama, öeldes, et apteegi ravimites kasutatakse talurahvalt ostetud kohalikke taimi. Plaastritest kirjutades ütleb Wilde, et ta tahaks veel õpetada, kuid neid on raske valmistada ning selleks peaks palju apteegist ostma.²⁰³ Siiski tuleb rõhutada, et kokku 100 korral tuleb talupojal raha eest endale ravimit osta. See tähendab, et iga 2,77 tasuta ravimi kohta tuleb talupojal üks ravim raha eest muretseda. Sellest võiks järeldada, et apteegil oli Wilde lugejate jaoks oluline osakaal ning tervenemine nõudis ka rahalist kulutust.

4.3 Majapidamisest ja metsast saadud ravimid

„Lühhikeses õppetuses” käsib Wilde palju ravimeid oma lugejal loodusest või kodusest majapidamisest muretseda. Taimede osi soovitab Wilde ravimisel kasutada kokku 115 korral. Taimedeks on näiteks raudrohi või pajukoor. Loomset päritolu koostisosi nimetatakse aga 80 korral, millest suur osa on piim ja muna. Mett või meevaha on kokku nimetatud 25 korda. Tihti on mett soovitatud kasutada jookide magusamaks muutmisel. Tissot retseptides on mett

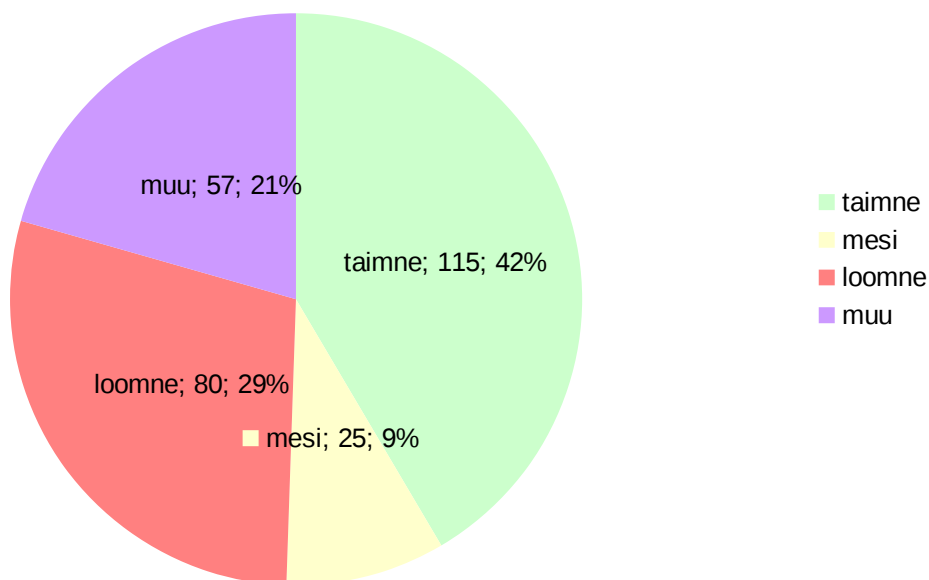
²⁰¹ Lühhike õppetus. Nr 3. Lk 5–6.

²⁰² Marten Seppel. Landlord's Medical Care for their Serfs in the Baltic Provinces of the Russian Empire. / The Slavonic and East European Review. 2011. 89 (2). Lk 220.

²⁰³ Lühhike õppetus. Nr 6. Lk 20. Nr 7. Lk 22. Nr 24. Lk 90.

mainitud 7 korda.²⁰⁴ Samuti soovitab mett Boerhaave.²⁰⁵ Loodusest pärinevad „muu” kategooria moodustavad näiteks puuvaik ja õlid, ning neid on kokku 57. Kokku pärineb loodusest 277 nimetust. Diagramm 2 näitlikustab tasuta saadud ravimite osakaalu.

Diagramm 2. Tasuta koostisosad

Mõnede ravimite tasuta kättesaamine ei pruugi olla koheselt selge. Riias praktiseerinud Otto Huhn kogus 19. sajandi alguses informatsiooni Liivimaa meditsiinikorralduse ja -praktikate kohta. Tema järgi andsid mõisnikud talupoegadele kummelit.²⁰⁶ „Lühhikeses õppetuses” on kummelit nimetatud saksa kanaperseks. HERBA järgi on „saksa kanaperse” teekummel²⁰⁷, mis oli 18. sajandi teiseks pooleks looduslikult levinud. Eestisse jõudis teekummel enne 17. sajandit.²⁰⁸ Wilde ütleb saksa kanaperse kohta, et talupoeg teab seda taime, mille kollaseid õisi ta värvimiseks kasutab.²⁰⁹ „Saksa kanaperse” on ka Hupeli sõnaraamatu järgi kummel.²¹⁰ Tänapäeval hõlmab termin „kummel” nii teekummelit kui ka lõhnavat kummelit, millest viimane on Eestisse toodud 19. sajandil.²¹¹ Samas mõisast kummeli saamine ja selle looduslik levik ei ole üksteist välistavad, sest pole kindel, kui palju

²⁰⁴ Tissot. Advice. Lk 586–608. (Retseptid nr 1, 2, 5, 12, 17, 19, 56).

²⁰⁵ Boerhaave. Aphorisms. Lk 142, 145, 159, 160, 186, 211.

²⁰⁶ Seppel. Landlord's Medical care. Lk 205, 207.

²⁰⁷ Sõukand, Kalle. HERBA. Külastatud 05.05.2017 <http://herba.folklore.ee/?menu=taime&tid=1989>

²⁰⁸ Renata Sõukand. Kuidas võõras muutub omaks: kaks taime eesti rahvameditsiinis. Mäetagused. 2007. Lk 80.

²⁰⁹ Lühhike õppetud. Nr 25. Lk 95.

²¹⁰ Hupel. Ehstnische Sprachlehre. Lk 406.

²¹¹ Sõukand. Kuidas võõras muutub omaks. Lk 80.

teekummel oli sissetoodud taimena looduses levinud. Antud uurimuse kontentanalüüsis on „saksa kanaperse” siiski kodeeritud kui tasuta ravim, sest Wilde on välja toonud talupojal selle taime tundmise ja varasema kasutamise.

Kuigi Wilde väljatoodud retseptide koostisosadest märkimisväärse osa moodustavad taimed, tuleb palju ravimeid talurahval tema soovitusi järgides tasu eest muretseda. Ei saa ka mööda vaadata asjaolust, et Põltsamaale rajatud apteek tegi „Lühhikese õppetuse” lugejale Wilde soovitusi järgides apteegirohtude hankimise võrdlemisi mugavaks. Kindlasti ei saaks oletada, et Wilde kirjutas nädalakirja ainult enda apteegile klientuuri saamiseks, kuna ka näiteks Tissot ja Buchani käsiraamat sisaldavad samuti suurel hulgal apteegiravimeid. Siiski kirjeldab Wilde apteegiravimeid kui midagi vajalikku. Näiteks haavakivi valmistamisel tuleb apteegist osta 4 erinevat rohtu, millele Wilde alternatiivi ei paku ja mille häid omadusi ta kiidab.²¹² Keemiliselt valmistatud ravimid ja polüfarmaatsia moodustasidki märkimisväärse osa akadeemilist haridust saanud arstide ravimeetoditest ning Wilde üritamine pakkuda ravimite retsepte väikese ostujõuga talupojale on seda tähelepanuväärsem.

²¹²Lühhike õppetuse. Nr 20. Lk 75–76.

Kokkuvõte

250 aastat tagasi trükitud „Lühhike õppetud“ (1766–1767) oli esimene eestikeelne ja esimene Vene keisririigi territooriumil ilmunud arstiteaduslik ajakiri, mille autoriks oli Pommerist pärit arst Peter Ernst Wilde ja tõlkijaks samuti Baltikumi sisserännanud pastor August Wilhelm Hupel. Ajakirja tõlkimist raskendas senise eestikeelse meditsiinilise sõnavara puudumine, kuid ka üldiselt ilmalike tekstide vähesus.

Wilde oli akadeemilise hariduse saanud arst, kes üritas rahvavalgustuslikest ideedest lähtudes kohalikule talurahvale õpetada ravimeid valmistama ja kasutama. Tal tuli arvestada asjaoluga, et ajakirja lugejate ostujõudlus polnud võrreldav ülemkihiga, mistõttu tuli tal nii mõnedki kulukad ravimid asendada kohalikule talurahvale kättesaadavatega. Lugejaskonnale soovitatud ravimitest 3/4 ei nõudnud talurahvalt kulutusi, millest võib järeldada, et Wilde sai selle ülesandega rahuldavalt hakkama. Võib öelda, et Wilde eesmärk ajakirja väljaandmisel ei olnud enda rajatud apteegi müüginumbrite suurendamine, vaid ta püüdis suunata talurahvast suuremale iseseisvusele ja teadlikkusele.

Ajakirjas kirjeldatud inimeste terviseprobleemidest hõlmavad haigused 35,5% ja tervisehäädad 64,5%, loomade haigused aga 7,8%. Seega on tegemist peaaesjalikult inimeste ravile suunatud perioodilise väljaandega. „Lühhikese õppetuse“ näol on tegemist eelkõige ikkagi tervishoiuajakirjaga, kuna 70,7% ehk 29 numbrit sisaldasid peaaesjalikult meditsiinilisi nõuandeid. Siiski ei saa märkimata jätta, et tähelepanuväärne osa perioodikast tegeles üldiselt talurahva õpetamise ja manitsemisega.

Wilde käsitles leiavad mainimist paljud varauusajal levinud nakkushaigused: süüfilis, rõuged, marutõbi, tüüfused, düsenteeria, malaaria. Suurim tähelepanu on rõugetel, mille põhjust võib oletada nii selle suures levimuses kui ka Wilde enda rõugetesse haigestumises. Katku, mida tolleks ajaks polnud esinenud Baltikumis Põhjasõjast alates, nimetab Wilde vaid üks kord. Seega Wilde käsitletud haigused on varauusaja kontekstis põhjendatud. Haiguste mainimise proportsionaalsus ei vasta Rootsmäe leitud andmetele erinevatesse haigustesse suremuse kohta – näiteks on malaariasse suremus meetrikaraamatute järgi väiksem kui tüüfustesse, kuid mõlemad on "Lühhikese õppetuses" nimetatud 12 korda. Probleemiks oli suuresti saksa- ja eestikeelse meditsiiniterminoloogia ühtsuse puudumine ning terminite valekasutus ja valediagnoos. Tuleb ära märkida, et trükise pikkus seadis samuti piirid teemade

käsitlemisse, eriti arvestades asjaolu, et Wilde püüdis käsitleda lisaks tervishoiule ka sotsiaalseid probleeme.

Wilde esitatud arusaamad sobituvad hästi humoraalpatoloogia, mis väljendub aadri laskmises ning tihedas emeetikumide ja lahtistite soovitamises. Samuti ühtivad Wilde "Lühhikeses õppetuses" kirjeldatud nakkuste levikud miasmiteooriaga, mille kohaselt roiskunud õhk on haiguse tekitajaks. Suur osa ravivõtetest ühtivad kaasaegsete arstide Herman Boerhaave ja Samuel Auguste Tissot nõuannetega. „Lühhikeses õppetuses” esitatud ravimeetodid ning haiguste ja tervisehädade käsitlused ühtivad kaasaegsete autorite ja meditsiiniteooriaga. Tuleb nentida, et Wilde innovatiivsus meditsiinivallas jääb pigem kesiseks, sest olemuslikult uusi ravimeetodeid ja haigusekäsitlusi antud ajakirjas ei esitatud. Samas lugejale soovitatud ravimid erinesid kohati Tissot'st ja Boerhaavest selle poolest, et Wilde püüdis pakkuda talupojale kättesaadavaid ravimeid, mille kohandas kohalike oludega. Rahvalgustuslikult aga võib Wildet pidada pigem uuenduslikuks, kuna meditsiiniajakirjad olid 1760. aastateks saksakeelses kultuuriruumis pigem uus nähtus ja Wilde püües pakkuda talurahvale meditsiinilisi nõuandeid oli omas ajas märkimisväärne.

Edasistes uurimustes võiks suurema tähelepanu alla võtta Wilde saksakeelsed perioodikad ja võrrelda neid eestikeelsetega, et teada saada, mil määral erinesid sakslastele ja eestlastele suunatud ravivõtted ja haiguste teooriad. Samuti on senini meditsiiniajalooliselt analüüsimata Wilde teine talurahvale suunatud trükis „Arsti ramat”. Lisaks võiks edasised uurimused analüüsida kohalike Balti arstide ravivõtteid ja teooriaid laiemas 18. sajandi Euroopa meditsiiniajaloo kontekstis.

Summary

Medical Advice in „Lühhike õppetus”

250 years ago, Peter Ernst Wilde, a doctor from Pomerania, started issuing a weekly journal titled “Lühhike õppetus” in Oberpahlen (Põltsamaa). Wilde himself was inspired by the ideas of popular enlightenment and so was the translator, August Wilhelm Hupel, who joined Wilde in issuing the journal in 1766-1767. Wilde's journal, although short-lived (just 41 issues), was the first medical journal in the Russian Empire and the first journal in Estonian language. For the lack of secular and moreover, medical literature, in Estonian there was no existing terminology to rely on. Also, what made Hupel's work more difficult, was the misuse of the medical terms in German.

In the research that has been conducted on Wilde's "Lühhike õppetus" thus far, the focus has been more on the social problems that are being discussed in the journal than on the medical aspects. However, around 70% of the issues contain medical topics and 30% social problems and therefore "Lühhike õppetus" can be considered mainly a medical journal. Of the ailments described in the journal, 35,5% are diseases, 64,5% other various kinds of health problems. Of the advice given for these problems 7,8% focus on the medical help of animals.

The focus of the current study is on the health problems and medicinal advice that Wilde gives to the readers in “Lühhike õppetus”. The aim of this research is to compare Wilde's approach with other contemporary authors and analyse how much his advice coincides with the 18th century medicinal theories. These aspects are taken into account in determining whether or not “Lühhike õppetus” should be considered innovative. Also an important question concerns the practicality of Wilde's advice to the peasantry – were the peasants actually able to heed the advice given by Wilde or were there some hurdles along the way?

Wilde understood the economic limitedness of his targeted group of readers – the peasantry had no means to purchase expensive medicine from the apothecary. But Wilde solved this problem by telling his readers what they were able to substitute the store's goods with, because, according to Wilde, the medicine sold in the pharmacy sometimes consisted of the local plants. So, overall, $\frac{3}{4}$ of the medicine that he recommended to the readers, was available for them with no fee whatsoever. This taken into consideration, it seems that Wilde's

ambition genuinely was not to lure more customers into buying from the rural pharmacy that he had established in Oberpahlen, but to inspire the peasantry to be more independent and to rise their awareness of healthcare.

Wilde has mentioned most of the infectious diseases that spread during the Early Modern period, like syphilis, smallpox, rabies, typhoid fevers, dysentery, and malaria. Wilde concentrated mostly on smallpox. The reason for that might have been that he himself suffered from the illness and also because the smallpox was the most common disease in Livonia. Therefore his attention to named diseases was well grounded. However, the format of the journal limited the depth of the considered topics – the subjects could have been handled in more detail.

Wilde's approach to healthcare coincides well with contemporaries Herman Boerhaave and Samuel Auguste Tissot. What differentiates Wilde's approach is that he adjusts his medical advice to the local environment and circumstances. Also, his advice coincides with the humoralpathology and misasmatic theory. Wilde's innovativeness in the medical field therefore could be considered average, but his contribution to popular enlightenment can be considered substantial.

Kasutatud allikad ja kirjandus

- Arvelius, Friedrich Gustav.** Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Tallinn. 1790
- Baer, Karl Ernst von.** Eestlaste endeemilistest haigustest. Tallinn. Tallinna Raamatutrükikoda. 2013
- Boerhaave, Herman.** Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases. London. 1715
- Buchan, William.** Domestic Medicine, or the Family Physician. Edinburgh. 1769
- Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1732. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn
- Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1739. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn
- Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1748. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn
- Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1749. Aasta peäle pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse Sündimist. Tallinn
- Liefländische Abhandlungen von der Arzeneywissenschaft. Pöłtsamaa. 2. trükk. 1782
- Lühhike õppetud. Pöłtsamaa. 1766–1767
- EAA.1168.2.9; 1777–1785. Lk 753
- Hupel, August Wilhelm.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalischen und den dörpatschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riia ja Lepizig. 1780
- Tissot, Samuel Auguste.** Advice to the People in General with Regard to their Health. London. 1765
- Winkler, Samuel Reinhold von.** Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern. Tallinn. 1793
- Aarma, Liivi.** Pöłtsamaa vanemad trükised. // Raamatulooline Eesti. Kodumaa tundmise allikad. Koost. Jaan Eilart. Tartu. 2000. Lk 63–71
- Alatalu, Riin.** Meditsiinilise mõtte areng Eestis 19. sajandil eestikeelse kalendrikirjanduse näitel. Diplomitöö. Tartu. 1992
- Annus, Endel.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn. 2000

Bacmeister, Hartwich Ludwig Christian. Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Zustandes in Russland. 1. köide. 1. osa. St Peterburg, Riia, Leipzig. 1772. Lk 567–572

Bartlett, Roger P. Russia in the Eighteenth–Century European Adoption of Inoculation for Smallpox. // Russia and the World of the Eighteenth Century. Ed. By Roger Bartlett, Anthony G. Cross, and Karen Rasmussen. Columbus. 1988. Lk 193–213

Bartlett, Roger P. Peter Ernst Wilde (1732–1785). Ein deutscher Volksaufklärer in estnischen Dorf. / “Der Fremde im Dorf”. Überlegungen zum Eigenen und zum Fremden in der Geschichte. Rex Rexheuser zum 65. Geburtstag. Lüneburg. 1998. Lk 21–42

Bartlett, Roger P. German Popular Enlightenment in the Russian Empire: Peter Ernst Wilde and Chatarine II. / The Slavonic and East European Review. 2006. 84. Lk 256–278

Brieger, Gert. The Historiography of Medicine. // Companion Encyclopedia of the History of Medicine. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and Roy Porter. London and New York. 2006.

Bynum, William F. Science and the Practice of Medicine in the Nineteenth Century. Cambridge. 1994

Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Toim. Sulev Vahre, Mati Laur. Tartu. 2003

Crosby, Alfred W. Smallpox. // The Cambridge World History of Human disease. Cambridge. 1993. Lk 1008–1013

Dreißigacker, Erdmuth. Populärmedizinische Zeitschriften des 18. Jahrhunderts zur hygienischen Volksaufklärung. Marburg. 1970

Gadebush, Friedrich Konrad. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Dritter Theil. Riia. 1777. Lk 299–304

Gustavson, Heino. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn. 1969

Hannaway, Caroline. Environment and miasmata. // Companion encyclopedia of the history of medicine. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and R. Porter. London and New York. 2006. Lk 292–308

Hasselblatt, Arnold Christian Theodor. Die Buchdruckerei in Oberpahlen. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu. 1885. Lk 70–75

Helm, Heinrich. Lühike Eesti ajakirjanduse ajalugu. Tartu. 1936

Ischreyt, Irene, Ischreyt, Heinz. Der Arzt als Lehrer. Populärmedizinische Publizistik in

Liv-, Est- und Kurland als Beitrag zur volkstümlichen Aufklärung im 18. Jahrhundert. Lüneburg. 1990

Johnson, William D. Tuberculosis. // The Cambridge World History of Human disease. Cambridge. 1993. Lk 1059–1068

Jürjo, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn. 2004

Jürjo, Indrek. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Tartu. 2011

Jürjo, Indrek. Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). EEVA (Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu). Külastusaeg 24.04.2017. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=19>

Kalle, Raivo. Naturaliseerunud ravimtaimed etnobotaanika vaatenurgast. / Mäetagused. 2007. Lk 105–128

Kalnin, Viktor. Peter Ernst Wilde (1732–1785). // Eesti arstiteaduse ajaloost. Koost. Viktor Kalnin. Tartu. 1996. Lk 7–11

Kalmus, Veronika. Standardiseeritud kontentanalüüs. Tartu Ülikool. Külastusaeg 11.05.2017. <http://samm.ut.ee/kontentanalyyis>

Kaur, Kairit. Peter Ernst Wilde (1732–1785). EEVA (Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu). Külastusaeg 24.04.2017. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=84>

Kupffer, Christina. Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). Gesichte als Gedächtnis im Zeitalter der Aufklärung. Doktoritöö. Göttingen. 2000

Laugaste, Eduard. Eestikeelse perioodika 190-aastaseks saamise puhul. / Looming. 1956. 11. Lk 1647–1652

Laur, Mati. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu. 2000

Laur, Mati. „Gute Policy“ Katariina-aegsel Liivimaal. / Tuna. 2013. 3. Lk 28–34

Lill, Anne. Võõrast päritolu meditsiiniterminid vanemas eesti kirjakeeles. / Keel ja Kirjandus. 1984. 10. Lk 614–621

Lindemann, Mary. Medicine and Society in Early Modern Europe. Cambridge. 1999

Läbi kahe sajandi. Koost. Juhan Peegel. Tallinn. 1971

Lumiste, Leho. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm. 1977

Martsoo, Stella. Ravimitest 18. ja 19. sajandi eestikeelses kalendrikirjanduses. /

Mäetagused. 2007. Lk 7–34

Normann, Herbert. Esimesest arstlik-tervishoiulisest ajakirjast. / Eesti Kirjandus 1926. 12. Lk 614–629

Nutton, Vivian. Humoralism. // Companion encyclopedia of the history of medicine. Volume 1. Ed. by W. F. Bynum and R. Porter. London and New York. 2006. Lk 281–291

Parw, Johannes. Põltsamaa trükikoda. / Postimees. 14. november. 1887. Lk 3

Peegel, Juhan. Eesti ajakirjanduse algus (1766–1857). Tallinn. 1966

Peegel, Juhan. Veel Peter Ernst Wildest ja tema ajakirjast „Lühhiike õppetud“. / Keel ja Kirjandus. 1975. 7. Lk 412–418

Porter, Roy. The Eighteenth Century. // Lawrence I. Conrad, Michael Neve, Vivian Nutton, Roy Porter, Andrew Wear. The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800. Cambridge. 2011. Lk 371–475

Paatsi, Vello, Kukk, Toomas. Tallinna raeapteegi kirjut tootevalik aastal 1695. / Eesti Loodus. 2015. 11. Lk 18–23

Recke, Johann Friedrich von. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 4. Mitavi. 1832. Lk 534

Rootsmäe, Lemming. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711-1850. Tallinn. 1987

Seppel, Marten. Kui haiged olid talurahva silmad Liivimaal 19. sajandi alguses? // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. 2011. Lk 144–172

Seppel, Marten. Landlord's Medical Care for their Serfs in the Baltic Provinces of the Russian Empire. / The Slavonic and East European Review. 2011. 89 (2). Lk 201–223

Sumberg, Arnold. Põltsamaa trükikoda 1766–89 ja seal trükitud tööd. / Eesti Kirjandus. 1935. Lk 24–34, 126–133, 167–176

Sõukand, Renata, Raal, Ain. Ravimtaimed Eesti rahvameditsiinis. Ajalooline taust, etnofarmakoloogiliste andmete kogumine ja analüüs. / Akadeemia. 2004. 8. Lk 1734–1762

Sõukand, Renata. Kuidas võõras muutub omaks: kaks taime eesti rahvameditsiinis. / Mäetagused. 2007. Lk 79–104

Sõukand, Renata, Kalle, Raivo. Aedvaak Inula helenium. HERBA. Külastusaeg 04.05.2017 <http://herba.folklore.ee/?menu=taime&botid=44>

Taterka, Thomas. Lätlastele ja eestlastele suuantud saksa rahvavalgustuse põhikooni Vene Läänemere-provintsidest Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). // Balti kirjasõna ja

kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. Korte Kaju. Tartu. Eesti ajalooarhiiv. 2014

Valmet, Aino. „Lühhike õppetud” keelelisest küljest. / Keel ja Kirjandus. 1966. 11. Lk 683–688

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Anu Rae (sünd. 07.10.1993),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
„Meditatsioonilised nõuanded „Lühikeses õppetuses””

mille juhendaja on Marten Seppel,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 22. mai 2017